

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Szigeti Molnár Dávid A Pécsi Disputa útja nyugatról keletre. Erdélyi–baranyai unitárius érintkezések a 17. században.	243
Etlinger Mihály – Szatmári Áron Unitárius <i>Psalterium</i> -fordítások.	254
Kálnoki Kis Tamás A Magyar Unitárius Egyház hivatali címtára 1849-ből.	272

MŰHELY

Orbán Dezső Kreáció és (vagy) evolúció. A világ, az élet és az ember létrejötte vallásos és tudományos elméleteinek összehasonlítása.	293
---	-----

SZÓSZÉK – ŰRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Gyerő Dávid Itt van Istened!	301
Solymosi Alpár A megszólított.	307
Koppándi Júlia Ha szól az Úr.	311
Rácz Norbert Zsolt Mindeddig megsegített bennünket az Úr	317

KÖNYVSZEMLE

Kovács Újszászy Péter: FARKAS WELLMANN Éva: *Parancsolatok*
(Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete,
2018), 27 pp. 322

Halottunk

Kiss Mihály 326

Kivonatok 327

TANULMÁNYOK

Szigeti Molnár Dávid¹

A Pécsi Disputa útja nyugatról keletre **Erdélyi–baranyai unitárius érintkezések a 17. században²**

1632. Pünkösöd hava – a tavasz utója. Asztalhoz indul egy testes³ ember. Alig tud járni.⁴ Élete alkonyára végleg elhízott, még pirospozsgás⁵ arca is kigömbölyödött. Kemény tekintetével⁶ kutatja a bogárfekete tintát meg a papírost: írnia kell ugyanis. Levelet. A követnek... De nem ennek a sápadt arcú „pápistaságosnak”, aki papi ruhában jött másfél hete Kolozsvárra,⁷ hanem a másiknak.⁸ A baro-viaiakénak.⁹ Barovia... A testes ember még nem járt ott. Róttá már Danzigot, Rakótot, Kolozsvárt, de Baranyát... azt sosem.¹⁰

¹ SZIGETI MOLNÁR Dávid a Szegedi Tudományegyetem Társadalom- és Bölcsészettudományi Karán a Magyar Irodalmi Tanszék tanársegéde. Ímélcíme: david.molnar86@gmail.com.

² A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosítószámú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

³ BÁLINT József, bev. tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeáll., PATAKI József, a forrásokat vál. és jegyzetekkel ellátta, *Kolozsvári emlékirók 1603–1720* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1990), 163.

⁴ Uo., 163.

⁵ Uo., 163.

⁶ Uo., 163.

⁷ Uo., 162.

⁸ BENCZÉDI Gergely, „Radecky Bálint püspök levele a baranyamegyei unitárius papokhoz 1632.”, *Keresztény Magvető* 26, 2. sz. (1891): 100–103. Eredetije: Radécus Bálint Unitarius Superintendes Levele a Baraniában levő Unitaria Eklésiákhoz 1632. Jelzete: MUEKvGyLt. RegA [100] H. 4.

⁹ Radécus Bálint...

¹⁰ MOLNÁR Dávid, „Valentin Radecke”, *Keresztény Magvető* 121, 1. sz. (2015): 22–39.

Írnia kell, hát ír: „*Salutem a Deo Patre nostro...*” – kezdi,¹¹ s a deák szó úgy folyik ki pennájából, mint a méz:¹² „*El sem hinnétek, mennyire megörvendeztetett minket, hogy Isten egyházának hű papja, Stephanus Járai uram, ez a tisztelendő férfiú eljött hozzánk. Am nemcsak az volt kedves számunkra, hogy megjelent nálunk, hanem a tudósítás is igencsak örömünkre szolgált, amit rólatok és gyülekezezteitekről adott.*”¹³ Mielőtt a testes ember megszólítaná címzettjeit, elképzeli, hogy a törökök közepette hogyan alacsonyítják le és gyalázzák meg Krisztus tanítását, s hogy milyen lehet nyilvánosan kiállni az ittenieknek hitük mellett.¹⁴ „*Bizonyos, tisztelendő férfiak, hogy bár rendkívül nagy boldogságotok e világ előtt rejtve marad, Isten színe előtt mégis rendkívül nagy dicsőség, hogy hivatalbeli elődeiteknek, e rendíthetetlen istenfélésükkel mások fölébe emelkedő embereknek a nyomdokaiba lépve, nem roskadtok össze a fáradalmaktól és nem hátráltok meg a mégoly súlyos viszontagságok elől sem, amelyek Isten egyházának védelmezése során szorongatnak és gyötörnek benneteket.*”¹⁵ „*Nyomdokaiba*” – ezt a szót figyelmetlenül megismétli,¹⁶ miközben arra próbál visszaemlékezni, hogy a Kolozsváron töltött huszonhét esztendeje alatt hány baranyai pap nevét hallhatta. Inkább áthúzza a reduplikált kifejezést: „*nyomdokaiba*”; s folytatja: „*Ugyanis amíg ennek a testnek a gyengesége, amelyben ezt a halandó életet töltjük, körülvesz minket, elkerülhetetlen, hogy hasson ránk és olykor súlyosan meggyötörjön az efféle viszontagságok érzete, de lélekben újra és újra talpra állunk, idézve Pál apostol mondását: »Ezért nem csüggedünk. A mi külső emberünk romlik ugyan, de a belső napról napra megújul. Pillanatnyi könnyű szenvedésünk minden mértéket felülmúló, nagy, örök dicsőséget szerez nekünk, mert nem a láthatókra szegezzük tekintetünket, hanem a láthatatlanokra, mert a láthatók ideig valók, a láthatatlanok pedig örökké valók.*»”¹⁷ A testes ember nem tudja kivenni a fejéből, amit a nála zsenélyebb, de semmivel sem éretlenebb pap, Járai István uram néhány órával ezelőtt az arcába vágott, mégis egyre inkább a saját maga hatása alá kerül: „*Vad, zsarnok és kegyetlen nép uralkodik rajtatok, tisztelendő férfiak, és a sanyarú szolgálással mindinkább*

¹¹ BENCZÉDI, „Radeczky Bálint...”, 100.

¹² BÁLINT és PATAKI, *Kolozsvári emlékirók...*, 162.

¹³ BENCZÉDI, „Radeczky Bálint...”, 100.

¹⁴ Uo., 100.

¹⁵ Uo., 100–101.

¹⁶ Radécus Bálint...

¹⁷ BENCZÉDI, „Radeczky Bálint...”, 101. A 2Kor 4,16–18-ra hivatkozik. A bibliai lókusokat a *Magyarázatos Bibliából* idézzük. *Magyarázatos Biblia: Az újonnan revideált Károli-Biblia szövegével*, Philip YANCEY és Tim STAFFORD jegyzeteivel (Budapest: Harmat Kiadó – Veritas Kiadó, 2014).

Salutem a Deo Patre nostro, per Dominum no-
strum Iesum Christum, etc.

Incredibili lætitia affecti hic fuimus ex adventu ad nos Re-
verendi viri Domini Stephani Ierai, fidelis Ecclesie Dei Mi-
nistri, et Collega vestri in opere Domini studiosissimi. Neque
conspicimus tantum ipsius nobis fuit pergratus, verum etiam nun-
quam periculis, quod de vobis, viri Reverendi, et Ecclesijs
vestris auspicio. Quid enim hominibus Dei et gloria eius stu-
dio inquit ad animi voluptatem satius accedere potest, quam si
audiant a medio eorum qui Christi doctrinam partim abiecerunt,
partim corrumperunt, eiusmodi tamen cuius publicè extare, qui
caelestem veritatem et profiteri audeant et propagare omni con-
tentione? Inim admittantur! Ingens certe Viri Reverendi, feli-
citas vestra, licet mundo huic minime manifesta, ingens eorum
ipso deo laus, quod vestigijs prædecessorum vestrorum, hominum sa-
lida pietatis excellentium, vestigijs infidentes, non succumbatis la-
boribus, non cedatis arumnis quantumvis gravibus, quæ non Ec-
clesiæ Dei conservanda vos orrent atque premunt. Tance si e-
nim fieri non potest, dum huius carnis inbecillitate, in qua moreremur,
tam hanc vitam degimus, sumus circumdati, quin talia arumna,
cum sensus nos attingat, et aliquando gravius quando nos exerceat,
attamen spiritu iterum erecti, illud usque in Pauli Apostoli di-
centis: Propter quod non deficimus: sed licet is qui foris est no-
ster homo corrumpitur; tamen is qui intus est renouatur de die in
diem. Denim quod in presenti est momentaneum et leve tribula-
tio nis nostræ, supra modum in sublimitate æternæ gloriæ pondus
operatur in nobis, non contemplantibus nobis quæ videntur, sed quæ
non videntur. Quæ enim videntur temporalia sunt: quæ autem non
videntur, eterna sunt. gens barbara, superba, atque crudelis vo-
bis imperat, viri venerandi, et dura servitate magis magisque pre-
mere vos incipit: ac in libertatem filiorum Dei firma spe
vindictæ iam vestri, et tempore suo vestra gloriæ vindicabimini.
Facultates et fortunæ vestræ periculo expositæ sunt, et directioni
obnoxia et apostatice per lucritum exactissimum accidunt et at-
quantur. At scitis, ut inquit apostolus, habere vos præstantiorem
substantiam in celis et permanentem. In ipso vita deicimini ve-
lamini: ac o suavem illam vocem, Nonno duo casseres esse videntur.

uralma alatt kezd tartani titeket? Igen, de Isten fia dicsőségének szabadságára a rendíthetetlen remény már felszabadított titeket és alkalmas időben valóban is fel fogtok szabadulni majd dicsően.”¹⁸ „Alkalmas idő...” – spekulál a testes ember – vajon mikor lesz az idő alkalmas arra, hogy felszabadítsák Magyarországot a török uralom alól? De nem ábrándozik, nem hazája neki. Eszébe jut, hogy tizen-négy éve az unitáriusok ellen is azt a vádat emelték, hogy törökök, mintha csakugyan akadályt gördítenének Jézus megismerésének és tiszteletének útjába. Ő nyújtott be apológiát fejedelem Bethlen Gáborhoz!¹⁹ Igen. Akkor még szép szál ember volt,²⁰ nem töpörítette így össze az aggkor. „A javaitok és a vagyono-tok veszélynek van kitéve, veszedelmes dűlás és rablás fenyegeti, és napról napra apad és sorvad a kegyetlen behajtások miatt. De tudjátok, hogy azt mondja az apostol: »nektek jobb és maradandó vagyonotok van« a mennyben. Egyenesen az életetek forog veszedelemben? De ó, itt van rá az édes felelet: »Nemde két verebecskét meg lehet venni egy fillérért, de a ti Atyátok akarata nélkül egy sem esik le azok közül a földre? Nektek pedig még a fejetek hajszálai is mind számon vannak tartva. Ne féljetek tehát, ti sok verebecskénél drágábbak vagytok.« És »fejeteknek egy hajszála sem vész el.«”²¹ A testes ember sem fél, mégis egyszerre elfogja valami: hátrahagyott szülőföldjét látja-e még, látja-e még a jeges Balti-tengerre kifutó északi esetlen hajókat? S miközben ezen tűnődik, sem arról nem vesz tudomást, hogy bizonyos címzettjei eleve a török torkában születtek,²² sem arról, hogy a misszionáriusok (legalábbis többségük) nem a maguk jó szándékából hagyták el szülőföldjüket: „Édes hazájukat néhányan ott hagyták közületek és mintegy önként számkivetésre adták magukat, hogy azokon a vidékeken, Isten hívását követve, a gyülekezetek szolgálatára legyenek. De mennyi jutalom vár rátok, mennyi boldogság? »Bizony mondom nektek, senki sincs, aki elhagyta házát, fiútestvéreit, nőtestvéreit, apját, anyját, feleségét, gyermekeit vagy szántóföldjeit énérettem és az evangéliumért, és ne kapna százannyit most ebben az időben, házakat, fiútestvéreket, nőtestvéreket, anyákat, gyermekeket és szántóföldeket, üldözésekkel együtt; a jövőendő világban pedig örök életet.«”²³

¹⁸ BENCZÉDI, „Radeczky Bálint...”, 101. Vö. Róm 8,20–21.

¹⁹ MOLNÁR Dávid, „Valentinus Radecius: Apologia (1618)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 117, 1. sz. (2013): 39–60.

²⁰ BÁLINT és PATAKI, *Kolozsvári emlékirók...*, 163.

²¹ BENCZÉDI, „Radeczky Bálint...”, 101. Vö. Zsid 10,34, Mt 10,29–31, Zsid 10,34.

²² Neve alapján MOHÁCSI Mihály nyilvánvalóan nem erdélyi születésű. BENCZÉDI, „Radeczky Bálint...”, 103.

²³ Uo., 101. Vö. Mk 10,29–30, Mt 19,29, Lk 18, 29–30.

A testes ember ezután végeláthatatlanul és szinte anélkül citálja a szerinte idevágó lókusokat, hogy felcspáná saját *Bibliáját*, amelyet harminc évvel ezelőtt, 1602-ben tizenkét forintért vásárolt a tudós Everard Spangenbergtól,²⁴ aki épp erre az esztendőre jósolta az utolsó ítéletet, s nyilván szabadulni akart könyvétől, amely ily módon fölöslegesnek tűnt már számára.

*

Válaszúti György *Pécsi Disputája* „a hódolt Pécs legjelentősebb irodalmi emléke”.²⁵ A mű két kéziratban maradt fenn. Ezeket legfrissebben a *Bibliotheca Dissidentium*ban írta le Németh S. Katalin.²⁶ Eszerint annak a kéziratnak, amely Jankovich Miklós tulajdonából származik és az OSZK-ban lelhető föl (jelzete: Quart. Hung. 313), Török János, Sebes Ferencz és Hévízi György voltak a hajdanvolt tulajdonosai, a másik példányé pedig, amelynek lelőhelye a kolozsvári Akadémiai Könyvtár (jelzete: Ms. U. 1000), Johannes Sartorius (Sartoris) és Pécsi B. János. Hibás adatot közöl tehát a LAKÓ-féle katalógus, amikor azt állítja, hogy a Kolozsváron található kéziratban Sebes Ferenc és Hévízi György neve olvasható,²⁷ azok ugyanis az OSZK példányában találhatóak.

De kik is ezek a possessorok? Közülük Török Jánost a legkönnyebb azonosítani, ugyanis róla azt is feljegyezték a kézirat előzéklapján, hogy „esperest” volt.²⁸ Ő az a (Bölöni) Török János (†1745), akit 1682-ben választottak főnöknek, 1684-ben pedig Székelykeresztúrra neveztek ki iskolaigazgatónak.²⁹ „Később esperesi

²⁴ Az adatot köszönöm Bíró Gyöngyinek.

²⁵ MOLNÁR Antal, „Jezsuiták a hódolt Pécssett (1612–1686)”, in MOLNÁR Antal, *A katólikus egyház a hódolt Dunántúlon*, METEM Könyvek 14, 11–119 (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2003), 21.

²⁶ NÉMETH S. Katalin, „György Válaszúti”, in *Ungarländische Antitrinitarier III*, Redaktion Mihály BALÁZS, Bibliotheca Bibliographica Aureliana CCIV, Bibliotheca Dissidentium: Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles, 161–193 (Baden-Baden & Bouxwiller: Valentin Koerner, 2004), 182.

²⁷ Elemér LAKÓ, compiled by, *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca: Catalogue* (Szeged: 1997), 196.

²⁸ VÁLASZÚTI György, *Pécsi Disputa*, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta DÁN Róbert, sajtó alá rendezte NÉMETH S. Katalin, Régi Magyar Próza Emlékek 5 (Budapest: Akadémiai Könyvtár, 1981), 789.

²⁹ KÉNOSI TÓZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály, KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, 3 köt., fordította (I–III/I:) MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette (I–III/I:) BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte (I–III/I:) HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, térképeket készíttette (II:) ELEKES Tibor, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4 (Budapest–Kolozsvár: Erdélyi/Magyar Unitárius Egyház – Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Országos Széchényi Könyvtár, 2005–2018), 2:264.

hivatalt viselt több egyházkörben, így az Udvarhelyi-, Fehér- és Háromszéki körökben.³⁰ E körök közül a fehériben volt pap a másik possessor, Hévízi György (†1725), akinek „kiléte után mind ez ideig sikertelenül” nyomoztak.³¹ Az unitárius lelkészek jegyzékéből azonban kiderül róla, hogy 1693-tól Gagyban, 1698-tól Páloson, majd később Datkon szolgált,³² így valószínűleg Olthévízen született. 1663-ban szentelték föl,³³ 1666-ban szintén Páloson volt pásztor.³⁴ Possessorbejegyzését egyébként (melyet csak akkor lehet kibetűzni, ha két lapot megfelelően illesztünk egymáshoz) Németh S. Katalin eredetileg már csak azért is érdekesnek tartotta, mert úgy tűnt számára, hogy ez „az egész kézirattal azonos tintával íródott”.³⁵ Később viszont mintha már kételkedett volna ebben. Szerintünk joggal. Nemcsak azért, mert mi eltérőnek látjuk a tinták színét, hanem azért is, mert a harmadik possessorról az autopszia után kiderült, hogy nem Sebes Ferencnek hívják. Németh S. keresztnéve kezdőbetűjének szárát „s”-nek nézte, így lett a neve Sebes, valójában azonban csak Sebe a neve. Személye ugyan teljesen egyértelműen nem azonosítható, viszont Hévízi György egyik szolgálati helyétől, a Gagytól nem messzire eső Sófálván ismerünk egy ilyen nevű székely gyalogot 1635-ből,³⁶ s mivel nála valószínűbb egyelőre nincs, úgy hisszük, talán ő lehet a kézirat első megnevezhető birtokosa.

A kolozsvári kéziratban nem olvashatóak possessorbejegyzések (remélhetőleg a kötés alapján meg lehet még a kötet provenienciájáról valamit állapítani). Arra viszont már Kanyaró Ferenc felhívta a figyelmet, hogy egy, a kéziratban található, „1758-ban kelt bejegyzés szerint Kimitáné (Kmita Andrásné) asszonyunk kegyes és istenes indulatjából jutott a főiskola birtokába”.³⁷ Mindez persze akkor igazán meggondolkodtató, ha figyelembe vesszük, hogy ezen kívül ma nem ismerünk olyan kéziratot, amit a nyomdaalapító Kmita Andrásné (†1704) tulajdonolt. Felmerülhetett esetleg a 17–18. század fordulóján a *Pécsi Disputa*

³⁰ Uo., 2:264.

³¹ VÁLASZÚTI, *Pécsi Disputa*, 789.

³² GERÉB Zsigmond, *Unitárius lelkészek 1568-tól*, 155, 240, 254. MUEKvNk. Jelzet nélkül.

³³ KÉNOSI Tőzsér, *Az Erdélyi...*, 3:810.

³⁴ Bora Daniel Tatár rab Sartzáért a' Clerus Kezes Levele de A. 1666. Jelzete: MUEKvGyLt. RegA [89] E. 31.

³⁵ VÁLASZÚTI, *Pécsi Disputa*, 789.

³⁶ *Székely oklevéltár: Új Sorozat*, 1–8 köt., bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi (1–8:) DEMÉNY Lajos, (Bukarest–Kolozsvár–Marosvásárhely: Kriterion–Erdélyi Múzeum-Egyesület–Mentor, 1983–2006), 5:269.

³⁷ KANYARÓ Ferencz, „Unitáriusok Magyarországon a XVI. és XVII-ik száz évben II.”, *Keresztény Magvető* 24, 5. sz. (1889): 269–292, 281.

megjelentetése? Ha igen, okkal táncoltak vissza tőle. Akárhogy is, a kézirat 1609 előtt Kolozsvárra, a 17. század vége előtt pedig Kmita Andrásné birtokába nem kerülhetett, tudniillik a lengyelországi születésű asszony csak ekkor jött Erdélybe, a disputa eme másolata pedig 1609 elején nyilván Baranyában, Pécsen volt még (nem érdektelen tudni, hogy másolója rosszul ugyan, de a Julianus-időszámítást, azaz a régi naptárt használta).³⁸ Hogyan jutott tehát innen Erdélybe?

Kezdeteitől sokan várták, hogy a baranyai unitarizmusnak vége legyen. A jezsuiták szerint ennek a 17. század elejére be is kellett volna következnie. Nem a hívek száma, hanem a lelkészhiány miatt. Válaszúti azonban ekkor – talán ez az egyik legismertebb mozzanata az itteni unitáriusok történetének – tizenöt ifjút rendelt oda Erdélyből, s ezzel gyakorlatilag új életre keltette egyházát.³⁹

Kisebb szenzáció, hogy a közelmúltban váratlanul felbukkant egy olyan unitárius forrás, amely, ha nem is épp ezt, de megerősíteni látszik valami ilyesmit. A *Constitutiones Synodales de A. 1609* a megjelölt és az 1606. évből tartalmaz zsinati intézkedéseket.⁴⁰ Az idevágó rendelkezést az 1609-es esztendő alatt találjuk: „*Acta sive Constitu[tio]nes Sanctae Synodi Claudiopolim Anno 1609. ad 21 Iunij congregatae. Clarissimus D[omi]nus Sup[er]intendens cu[m] S[an]cta Synodo Ecclesijs Hungariensibus in Baranya habitis ordinavit Ministros. Primum D[ominum] Thomam Varfalviu[m], Pastorem in Szentrontas. Alteru[m], D[ominum] Ioannem Beoleniu[m], Pastorem in Sz[ent] Miklos. Tertiu[m], D[ominum] Michaellem Coronensem, Pastorem in Hejasfalva. 4tum, D[ominum] Martinu[m] Albisium de Schola Claudiopolitana etc. etc.*” A Kolozsváron összegyűlt zsinaton tehát Válaszúti erdélyi „társpüspöke”, a szintén éltes korú Toroczka Máté papokat „ordinált” Szentrontásról, Szentmiklósról, Héjjasfalváról (azaz, Kelet-Erdélyből)⁴¹ és a kolozsvári iskolából a baranyai gyülekezetek számára, szinte pontosan három hónappal azután, hogy a *Pécsi Disputa* később Kolozsvárra kerülő másolata elkészült itt. Azt illetően, hogy e „miniszterek” aztán elindultak-e Erdélyből és megérkeztek-e a Mecsek lábához, nem rendelkezünk adatokkal; Várfalvi Tamás mindenesetre 1617-ben már biztosan Erdélyben tevékenykedett, később pedig székelykeresztúri pap lett (itt lesz majd iskolamester a már emlegetett Bölöni Török János).⁴²

³⁸ Vö. Pécsi Disputatio, 11, 70, 73. Ms. U. 1000.

³⁹ MOLNÁR A., „Jezsuiták a...”, 23.

⁴⁰ MUEKVGYLt. RegA [100] H. 7.

⁴¹ Csak a másik két falunév miatt gondoljuk, hogy Szentmiklós esetében Székelyszentmiklósról van szó.

⁴² MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”, *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye* Bethlen Gábor és I. Rákóczi

De van még adat, amely az erdélyi–baranyai érintkezésekre vonatkozik vagy ilyesmire utal. Kovács Sándortól például régóta tudjuk, hogy a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Nagykönyvtárában a 109-es szám alatt található magyar nyelvű *Explicationes* csonka példánya fontos feljegyzéseket rejt. A kötéstábla elülső belső oldalán a nyárádszentlászlói gyülekezet pásztora Enyedi 83. (17.)⁴³ és 73. (7.)⁴⁴ beszédéből idéz egy-egy részletet, úgy, hogy mindezt évtizedekkel korábban teszi (1633), minthogy a prédikációkat sajtó alá rendező Lovas Borbála által forrásként használt K2 kódex elkészült volna (1664).⁴⁵ A kötéstábla hátsó oldalán pedig az 1635-ös nyárádszentlászlói zsinaton felszentelt papok és az esperesek névsora található. Ezt maga Kovács ugyan közölte már,⁴⁶ mégis felhívnám a figyelmet arra, hogy a színóduson egy bizonyos Baranyai Istvánt is fölszenteltek. De hiába is lehetne még példákat hozni Baranyai és Péchi/Pécsi nevű papokra, önmagában ez nem bizonyít semmit. Az viszont annál inkább, hogy 1676-ban (nem tévedés!) egy bizonyos Ádámosi György – Albisiushoz hasonlóan – a kolozsvári iskolából ment Baranyába.⁴⁷ Iskolamesternek. Legalábbis az *Egyháztörténet* ennyit vesz át forrásából. A kútfőben azonban (ennek később jelentősége lehet) azt is hozzáteszik: „*Deus sibi adsit ut se possit in meliore[m] fruge[m] convertere*”.⁴⁸

György fejedelmek korából (1613–1648), A Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7. (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015), 83–87. KÉNOSI TÖZSÉR, *Az Erdélyi...*, 2:344.

⁴³ „Siciliai Denes kiraly feleöl oluastatitk (!), mikor teöb sok Istentelen czielekedetj keözeöt az templomot minden ekessegeteöl megh foztotta uolna es elpraedalta uolna, es az tengeren euezne, s io szele uolna: monda az uele ualokn<a>k. Lattyatoke? mint segitj az Isten az tolvaiokat, mely uegre kiuettetek orszagabol, es mint egj kuldus hazrul hazra iart, es ha az giemekeket Abecere nem tanította uolna ehel holt uolnameg.” Vö.: ENYEDI György *prédikációi*, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta LOVAS Borbála, 3 köt. (Budapest: MTA–ELTE HECE, 2016), 1:173.

⁴⁴ „Egj Aegyptombelj Amasis neuw kiraly, kweldeöt uolt Geöreög orszagban, az het phylosophusok keözwel eggikhez, Biashoz, egj aldozatra ualo allatot azt izenuen nekj, hogj abbol az mi iob es gonozb kwelgdie nekj azt, amaz az nyeluet kwelte uolt; azt ielentue[n] azzal, hogj az nyelunek mind iora gonozra hatalma uagio[n]. Plutharc: im (!) Simposio. Anacharsis feleöl iria Laertius hogj mikor kertek uolna mjczioda az emberek keözeöt io es gonoz, felele, az nyelu.” Vö.: ENYEDI György *prédikációi*, 1:85.

⁴⁵ Uo., 1:14.

⁴⁶ KÉNOSI TÖZSÉR, *Az Erdélyi...*, 3:807.

⁴⁷ Uo., 2:333.

⁴⁸ *Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum*, 329. MUEKvGyLt. Jelzete nincs.

Acta sive Constitutiones Sanctae Synodi Clau-
 diopolim Anno, 1609, ad 21 Junij congregatae.
 Clarissimi Suis Superintendentis cum S. Synodo Ecclē-
 sijs Hungaricis in Baranya habitis
 ordinavit Ministros. Primum D. Thomam
 Vastalvius, Pastorem in Szentrontas. Alterus
 D. Joannem Bobronius, Pastorem in Sz. Miklos.
 Tertius, D. Michaelum Coronispon, Pastorem in
 Hozjasfalva. Quartus, D. Martinus Al-
 bisius de Schola Claudiopolitana
 &c.

Constitutiones Synocales.
 1609. &c.

1.
 #

A 17. század második felében is vannak tehát még olyan útvonalak, amelyeken keresztül baranyai kéziratok Erdélybe kerülhettek. Az sem lehetetlen, hogy a *Pécsi Disputa* kolozsvári példányának azért nincsenek 17. századi erdélyi possessorai (talán Kmita Andrásné kivételével, aki 18. századi is lehet), mert ez a kézirat csak a 17. század utolsó évtizedeiben, például a Baranya „pusztulása” körüli időkben jutott el Erdélybe. Az OSZK példányáról ezzel szemben épp az állapítható meg, hogy benne nincs egyértelmű nyoma a baranyai „eredetnek”, feltérképezhető sorsa teljes egészében a már emlegetett Kelet-Erdélyhez köti. Mivel a szerzőtől eltérő nyelvjárást beszélő másolók gyakran ártírták a szövegeket saját dialektusukra, megerősíteni látszik azt, hogy „[a]z eredeti nyelvállapothoz (...) sokkal közelebb áll”, mint a kolozsvári. Nem kizárt tehát, hogy eleve Erdélyben keletkezett, s alapszövege talán rokon azzal a példányával, amelyet 1638-ban koboztak el Kolozsvárt.⁴⁹

Akárhogy is, akár a *Pécsi Disputa* provenienciáját, akár az egyháztörténeti adatokat vizsgáljuk, újra és újra arra jutunk, hogy a véletlenszerűen ránk maradt és hangsúlyozandóan kevés adat aránytalanul sok átjárást (legyen az fizikai vagy szellemi) említ az unitárius egyház nyugati és keleti peremvidéke között. (Emlékeztetnék itt arra, hogy a *Jancsó-kódex* [1615–1618] szombatos énekeinek egyik kissolymosi másolóját Tolnai Istvánnak hívták, ami Udvarhelyszék kellős közepén meglehetősen furának tűnik.) Hogy a centrum és a perifériák között nehezen oldódó teológiai feszültség a 16. századi előzmények után meddig kapcsolja össze a végeket, nem tudjuk, az viszont nyilvánvaló, hogy Baranya – Erdélyhez képest is – nemegyszer szabadabb: itt semmi sem bénítja az unitáriusok dogmatikáját (pl.: a *Consensus Ministrorum*, a dési per stb.), amihez nyilván az is hozzájárul, hogy csökkenő életterületben az erdélyiek érdektelensége sokat növekszik az évtizedek folyamán.

*

Mire levele végére ér a testes ember, nagy szemei⁵⁰ elfáradtak. Ámen! Fel-emeli a tollát egy pillanatra, most már csak alá kell írnia. Van hely bőven. Ugyanolyan szépen rajzolja oda a nevét a papirosra, ahogy az egész levelet írta: „*Valentinus Radecius*”. Csak így: Valentinus Radecius. Nem számlálja elő titulu-

⁴⁹ SZILÁGYI Sándor, szerkeszti, *Erdélyi országgyűlési emlékek*, 21 köt. Monumenta Hungariae historica/Magyar történelmi emlékek (Budapest: M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1875–1898), 10:166.

⁵⁰ BÁLINT és PATAKI, *Kolozsvári emlékirók...*, 163.

sait, most sem kérkedik azzal, hogy az egyház püspöke.⁵¹ Aztán eszébe jut még valami, mielőtt megcímzi levelét. Odaszorítja a bal alsó csücsökbe. Alig fér ki: „Bizonyágtételem, kérlek, nézzétek el nekem; elfoglaltságaim sokasága miatt behatóan írnom nektek nem lehetett, de irántatok való szeretetem nagysága miatt hallgatni sem hallgathattam.”⁵² Hát igen, nemhiába mondják! Radecius könnyedén meg tudta szeretetni magát másokkal.⁵³

*

Hogy Járai István megvárta-e a püspök levelét, nem tudjuk. A lepecsételt tanúságtétel legkésőbb 1807 körül Kolozsváron volt.⁵⁴

⁵¹ Vö. KONCZ József, „Radeczky Bálint unitárius püspök (1616–1632) levele Kornis Ferenczhez 1624. október 9.” *Keresztény Magvető* 26, 3. sz. (1891): 162–164. Radecius Balint Deák levele. Jelzete: MOL P 972 9. d. 4. tétel.

⁵² BENCZÉDI, „Radeczky Bálint...” 103.

⁵³ BÁLINT és PATAKI József, *Kolozsvári emlékirók...*, 163.

⁵⁴ Az Unitária Nemes Közönség leveleinek Lajstroma. A. Készült 1807 körül. MUEKvGyLt. Jelzet nélkül.

Unitárius *Psalterium*-fordítások³

„Egy Kimchi több gondot ad tiz Lobwassernél”⁴

Szenci Molnár Albert két munkáját is úttörőnek gondolta, noha nem volt az. Eből az egyik a teljes magyar nyelvű verses zsoltárfordítás elkészítése.⁵ Már ez a tény is jól mutatja, hogy a – mi tudásunk szerinti – valóban első teljes magyar nyelvű verses zsoltárfordítás, Bogáti Fazakas Miklós 16. század utolsó évtizedeiben készült *Psalteriuma*⁶ egyáltalán nem terjedt el olyan gyorsan, mint amennyire szükség volt rá.⁷ Azóta sem tisztázódott megnyugtatóan, hogy miért nem lett az unitárius gyülekezeti énekkönyv részévé a teljes *Psalterium*. Ehhez szorosan kapcsolódik az a kérdés, hogy kinek volt egyáltalán tudomása arról, hogy a

¹ ETLINGER Mihály a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója. Kutatásában elsősorban Bogáti Fazakas Miklós költészetével és a korai unitárius gyülekezeti énekkönyvekkel foglalkozik. Ímélcíme: emissii@gmail.com.

² SZATMÁRI Áron a PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának ösztöndíjas hallgatója. Kutatási területe a 16. századi költésztörténet, ezen belül a protestáns – főként unitárius – gyülekezeti éneklés. Tagja az egyetemek közti vállalkozásban készülő Régi Magyar Verses Adatbázis pécsi textológiai kutatócsoportjának, valamint részt vesz Bogáti Fazakas Miklós verses művei kritikai kiadásának elkészítésében. Ímélcíme: szatyil2@gmail.com.

³ A tanulmány a Balázs Mihály, Horváth Iván, Margócsy István et al. szerkesztésében készülő Magyar irodalomtörténet (Szegedy–Maszák-émlékkönyv) keretében, és az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3-IV. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

⁴ KANYARÓ Ferenc, „Bogáti zsoltárai az árulók és üldözök ellen”, *Keresztény Magvető* 37, 1. sz. (1902): 33–42; 3. sz. (1902): 148–162, 161.

⁵ SZENCI MOLNÁR Albert, *Költői művei*, kiad. STOLL Béla, Régi magyar költők tára: XVII. század 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 15.

⁶ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Psalterium Davidis*. Egyetlen teljes kiadása van, amely hálózaton érhető el: BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Magyar Zsoltár 151 verses parafrázisban*, kiad. GILICZE Gábor (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009), <http://mek.oszk.hu/07900/07965/07965.htm>

⁷ Vö. Újfalvi Imrének az 1602-ben kiadott gyülekezeti énekkönyvhöz írt előszavával: *Keresztényi énekek*, Debrecen, 1602 (RMNy 886), ( )4r-( )4v. – Betűhív átírata: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, *Historia Litteraria* 17 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2004), 393–394.

nonadorantista Bogáti elvégezte ezt a munkát. Vajon a szintűgy unitárius Thordai Jánosnak volt-e, aki 1627-ben elkészíti az immár harmadik teljes magyar nyelvű verses zsoltárfordítást?⁸

A szakirodalom gyakran hangoztatott felvetése, hogy Bogáti *Psalterium*át az unitáriusok azért „helyettesítették” egy újabb fordítással, mert a *Psalterium* túllontúl népszerű lett a szombatosok körében, és szerzőjét is elérte a zsidózás vádja. A legitimációért küzdő unitárius egyház jobbnak látta, ha elhatárolódik a kétes hírű szövegtől: ezért volt szükség az újabb fordításra.⁹ Ez a következtetés a következő premisszákkal dolgozik: (1) a *Psalterium* unitárius elterjedését csupán a szombatosság vádja akadályozza; (2) a *Psalterium*ot egy bizonyos ponton túl már csak a szombatosok használják; (3) ha a *Psalterium*ot nem sajátítják ki a szombatosok, akkor nem készül el Thordai munkája. Mivel már magukkal az előfeltevésekkel sem értünk egyet, a meglévő adatokból kiindulva újragondoljuk a két unitárius zsoltárfordításról tehető állítások körét.

Az kétségtelen, hogy Bogáti teljes zsoltárkönyve nem vált az unitárius gyülekezeti éneklés gerincévé, ám ezt Thordai művéről sem állíthatjuk. Ezzel szemben mindkettejüknek igen korán kerülnek be énekei a nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvekbe, és mindkettejük zsoltárkönyve igen sok kéziratos másolatban marad fenn. Bogáti esetében sem csak szombatos terjedésről beszélhetünk, és törést sem látunk az énekek gyülekezeti használatában. A következő fejezetekben különböző nézőpontokból világítjuk meg a problémát.

Nonadorantizmus

A *Psalterium* szombatos kisajátítása nélkül is magyarázatot kaphatunk elterjedésének nehézségeire, ha figyelembe vesszük szerzője életrajzát.¹⁰ Bogáti a Dá-

⁸ Kritikai kiadása: STOLL Béla, TARNÓCZ Márton és VARGA Imre, kiad., *Az unitáriusok költészete*, Régi Magyar Költők Tára: XVII. század 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967).

⁹ KLANICZAY Tibor, szerk., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, A magyar irodalom története 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, évszám nélkül), 89; STOLL et al., *Az unitáriusok...*, 580; VARGA Imre, „Thordai János zsoltárainak forrásáról, manierizmusáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 72, 5. sz. (1968): 541–554, 541; H. HUBERT, *A régi magyar...*, 177.

¹⁰ Az adatokat az újonnan megjelent Bogáti kritikai kiadásból vettük. További szakirodalomról az ott található bibliográfia ad eligazítást: BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, mózesi diadalversek, Jób könyve): 1575–1598*, kiad. ÁCS Pál, ETLINGER Mihály, PAP Balázs, SZATMÁRI ÁRON, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza és ZSUPÁN Edina, Régi Magyar Költők Tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam 13/A (Budapest: Balassi Kiadó, 2018).

vid Ferenc, Jacobus Palaeologus és Johannes Sommer nevéhez köthető, radikális krisztológiát hirdető nonadorantista irányzat követője volt, amely kezdetektől nagy súllyal volt jelen a magyarországi unitárius mozgalomban, és adta meg annak sajátos színezetét.¹¹ Törékeny legitimitását féltve és időnként politikai kényszerből az unitárius egyház többször kénytelen volt fellépni a szélsőségesebb teológiai újításokkal szemben. 1579-ben Hunyadi Demeter lett az unitárius püspök, az ő idejében kezdődtek az unitárius egyház radikálisabb ágát érintő elnyomó intézkedések, így Bogáti több elvbarátjához hasonlóan menekülni kényszerült Kolozsvárról – Dávid Ferenc pedig börtönbe került, majd nem sokkal később meghalt. 1582 és 1583 között Bogáti a pécsi unitárius gyülekezet vendégszeretétét élvezte. A szakirodalomban sokáig bevett nézet szerint itt készült el a zsolttárfordítás,¹² ám ezt komolyabb érv nem igazolja, így készülését nyugodtan kitolhatjuk akár Bogáti élete végéig is, erre később érveket is hozunk.¹³ A pécsi tartózkodást követően Tordán lakott, méghozzá a szintén nonadorantista – 1601-től unitárius püspök – Toroczkai Mátéval egy időben, aki ekkor épp Jacobus Palaeologus műveit másolta.¹⁴ 1585-től Kornis Farkas udvari papja volt Homoródszentpálon. Dán Róbert szerint 1592-ben, Szentmártoni Szabó Géza szerint akár a 17. század legelején is bekövetkezhetett halála, de 1592-től kezdve nincsenek adataink róla.¹⁵

Az életrajz idézett elemeiből kitűnik, hogy a teológus-költő – több társához hasonlóan – perifériára szorult, és még ha nem is halt meg 1592-ben, fontosabb egyházi állást már biztosan később sem kapott. Hogy nem jelenhetett meg a nyilvánosságban semmilyen teológiai irányú tevékenysége, arra jól rávilágít műveinek későbbi sorsa. Miközben antik tárgyú históriás énekeit sikerrel adatta ki, a

¹¹ BALÁZS Mihály, „Radikális heterodoxia és történetírás Erdélyben a 16–17. században”, in BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 8 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2016), 231–240, 231.

¹² DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Humanizmus és reformáció 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 157. – Ez a nézet Kanyaró Ferenc mottóban idézett tanulmányából ered, bár az ő érvelése valójában csak azt támasztaná alá, hogy bizonyos zsolttárok készülhettek Pécsen.

¹³ BOGÁTI, *Históriás énekei...*, 452.

¹⁴ BALÁZS Mihály, „Toroczkai Máté pályája”, in BALÁZS, *Hitújítás...*, 201–230, 208.

¹⁵ DÁN, *Humanizmus...*, 193; SZABÓ, Géza, „A Hungarian antitrinitarian poet and theologian: Miklós Bogáti Fazakas”, in *Antitrinitarianism in the second half of the 16th century*, ed. Róbert DÁN and Antal PIRNÁT, 215–230 (Budapest–Leiden: Akadémiai–E. J. Brill, 1982), 230.

bibliai história műfajába külsőségekben mindenben illő *Énekek énekét* és *Jób könyvének parafrázisát* nem tudta kinyomtatni.¹⁶ Kéziratban fennmaradt *Apokalipszis-kommentárján* kívül pedig minden értekező műve elveszett. Kétségkívül hangzatosabb az „eretnek” szombatossággal vádolni Bogátit, de már radikális, megalkuvást nem tűrő nonadorantizmusa is kellően megmagyarázza elhallgatását. Bogáti nézetei önmagában is okai lehettek annak, hogy zsolttárait az egyház nem kanonizálta, de életrajza alapján abban sem lehetünk biztosak, hogy a *Psalterium* vagy elkészülésének híre eljutott-e egy elvbarátait jelentő szűkebb körön túlra.

Szöveghagyomány

Az 1616 körül kiadott unitárius gyülekezeti énekeskönyvben megjelenik tizenkét Bogáti-zsoltár.¹⁷ De már ez előtt is tudunk Bogáti-zsoltárok felbukkanásáról unitárius forrásokban. A Toroczkai Máté számára 1601-ben készült kéziratot graduálban¹⁸ négy zsoltár is helyet kapott, és mivel a csonkán fennmaradt kézirat végén foglalnak helyet, „lehetséges, hogy ezeket további Bogáti-zsoltárok követték”.¹⁹ 1602-ben az Újfalvi Imre szerkesztette református gyülekezeti énekeskönyvben megjelent a 8. zsoltár.²⁰ Pap Balázs erről az énekeskönyvről kimutatta, hogy egyik forrása az elveszett 16. századi nyomtatott unitárius énekeskönyv lehetett.²¹ A *Bölöni-kódexszel*²² is ez a helyzet. Szövegeinek összeolvasása az unitárius kiadványokkal és az 1602-es énekeskönyvvel szintén azt támasztja alá, hogy a jelenleg nyomtatásból ismert Bogáti-zsoltárok már a 16. században megjelentek, és onnan hagyományozódtak tovább.²³ Ha még hozzávesszük, hogy az elveszett énekeskönyv egyik lehetséges összeállítója a nonadorantista irány-

¹⁶ Lásd a kritikai kiadás vonatkozó jegyzetanyagát.

¹⁷ RMNy 983. – A követhetőség kedvéért a tanulmány végén közöljük Bogáti és Thordai unitárius gyülekezeti énekhagyományban megjelenő zsoltárainak táblázatát.

¹⁸ *Toroczkai Máté graduálja* (Stoll 1005). [STOLL Béla, szerk. *A magyar kéziratok énekeskönyvei és versgyűjteményei bibliográfiája (1542–1840)* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/stoll.html>, megnyitva: 2019. október 7.]

¹⁹ STOLL et al., *Az unitáriusok...*, 531.

²⁰ *Keresztényi énekek...*, C4r–C4v.

²¹ RMNy 746. PAP Balázs, „Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai”, *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 227–246.

²² Stoll 30.

²³ ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNy 983-mal”, *Keresztény Magvető* 123, 2–3. sz. (2017): 280–286; Uő., „A Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről”, *Keresztény Magvető* 124, 1. sz. (2018): 21–47.

zathoz tartozó Enyedi György, aki 1592–1597 között volt unitárius püspök, akkor gyakorlatilag egy, a nyomtatott hagyományba való betörési pont meglétét kell feltételeznünk anélkül, hogy a *Psalterium* szélesebb körben való terjedésével számolnunk kellene.²⁴

Bár a *Psalterium* kéziratái alapján látszik az egységes szerzői koncepció megléte és nagyjából teljes kidolgozottsága, de mivel a teljes fordítás nem került kinyomtatásra a szerző életében, nem biztos, hogy volt egy végleges redakció is. Erre több jel is utal. Bizonyos zsoltároknak több szerzői változata maradt fenn, amelyek egymástól függetlenül is terjedtek. Az 55. zsoltár esetében későbbi átdolgozásról van szó, a 137. zsoltár pedig két identikusan eltérő parafrázisban maradt fenn, de más zsoltárokban apróbb szerzői változtatások is kimutathatók. „Ha pedig a zsoltárkönyv folyamatos szerkesztés mellett készült, elképzelhető, hogy nemcsak egységes formában terjedt, hanem az egyes zsoltárok önállóan is nyomdába jutottak.”²⁵ Azt, hogy a gyülekezeti hagyományba bekerült zsoltárok nem tudatos választás eredményei, megerősíti, hogy közülük több is erős szerkesztésen esett át, hogy ne mondjon olyat, amely nem felel meg az unitárius éneklés szokásainak. Ha a szerkesztő a teljes *Psalterium* ismeretében dolgozott volna, akkor válogathatott volna olyanokat, amelyeket nem kell átszerkeszteni. Erre a problémára még visszatérünk.

A *Psalterium* kéziratának lezáratlansága újabb magyarázatot ad arra, hogy a zsoltárok miért terjedtek nehezen. Lehet, hogy nemcsak elvi akadályok nehezítették a *Psalterium* befogadását, hanem az is, hogy nem ismerték egészében az elkészült munkát, akár mert még kész sem volt. Annyi biztos, hogy a zsoltárfordítás – valamilyen formában – 1607 decemberében már Szentersébeten volt, ahol a többi bibliai parafrázissal együtt lemásolta egy ismeretlen másoló.²⁶

²⁴ Pap Balázs felveti a lehetőségét, hogy Enyedi egyik prédikációjában akár Bogáti 2. zsoltárával polemizálna, de be is ismeri, hogy szövegszerűen ez nem kimutatható: PAP Balázs, „A második zsoltár, Enyedi György és egyéb unitáriusok”, in *Enyedi 460. Tanulmánykötet Enyedi György születésének 460. évfordulójára rendezett kamarakonferencia előadásai*iból, szerk. K. KAPOSÍ Krisztina és LOVAS Borbála (Budapest: MTA–ELTE HECE, 2016), 209–218, 218.

²⁵ ETLINGER Mihály és SZATMÁRI Áron, „Bogáti-parafrázisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezetiiség, hagyományozódás”, in *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasókörönység és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalok Konferenciája 2015)*, szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia (Budapest: Reciti, 2016), 97–111, 103; ETLINGER, „Bogáti Fazakas...”, 285.

²⁶ Szentersébet ekkor már Péchi Simon birtoka volt. Thúry Zsigmond szerint Péchi Simon Homródszentpálról hozta el Bogáti kézirateit, Dán Róbert megengedi azt is, hogy Kolozsváron jusson hozzá: THÚRY Zsigmond, *A szombatos kódexek bibliográfiája, külö-*

Szombatosok

Jelenleg nyolc olyan kéziratot ismerünk, amely a teljes *Psalterium*ot tartalmazza, vagy tartalmazhatta.²⁷ Szembetűnő, hogy ezek mindegyike egy szűk földrajzi térhez köthető, amelynek középpontja Kissolymos – vagy a tőle 6 km-re fekvő Szenterszébet. Szövegvariánsaik alapján is szoros rokonságba állíthatók egymással.²⁸ Területileg egyedül a *Kövendi János-kódex* lóg ki, amelyet 1679-ben másolt Felvinczi György Kolozsváron, Kövendi János unitárius polgár megrendelésére, de ennek vagy a *Péchi Simon-énekeskönyv* a forrása, vagy egy közös ős alapján készültek.²⁹ A maradék hetet szokás gondolni a szombatos hagyományozódás bizonyítékának.

Ennek ellenére több másolat szövegében is alig fedezhető fel szombatos módosítás, másolásuk nagyon pontos, vagy ahol eltérnek, ott sem szombatos irányban. Ez leginkább a *Péchi Simon-énekeskönyvre* és a Bogáti-antológiaként készülő szenterzsébeti másolatra érvényes. A két forrás hasonlít abban is, hogy szövegük kultikusan viszonyul Bogátihoz, paratextusaik tekintélyként mutatják be a zoltárok fordítóját.³⁰ Az *Abasfalvi zoltárkönyvön* pedig az unitárius úzus hagy erős nyomot, a nyomtatásban is megjelenő zoltárok esetében majdnem mindig hozza a nyomtatott hagyomány variánsait. Némely esetben egyszerűen arról lehet szó, hogy a templomi úzus szűrődik be a másoló emlékezetébe, de némely esetben felmerül, hogy már eleve egy másik szerzői változat került be a

nős tekintettel azok énektartalmára (Mezőtúr: kiadó nélkül, 1912), 6–7; DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Humanizmus és reformáció 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 138. – Arról is megoszlanak a vélemények, hogy ekkor Péchi Simon milyen értelemben nevezhető szombatosnak. Vö. BALÁZS, „Toroczkai Máté...”, 228.

²⁷ *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*, 1607–1608 (Stoll 22); *Péchi Simon-énekeskönyv*, 1610 k. (Stoll 33); *Jancsó-kódex*, 1615 k. (Stoll 31); *Abasfalvi zoltárkönyv*, 1631 (Stoll 53); *Mátéfi János kódexe*, 1634 (Stoll 39); *Kövendi János-kódex*, 1679 (Stoll 105); *Magyari Péter kódexe*, 1704 (Stoll 167); és a feltételezhetően azonos kódex töredékei: *Bogáthi-psalterium töredéke* (Stoll 69) és *Bogáthi-zoltárok töredékei* (Stoll 1030).

²⁸ SZATMÁRI ÁRON, „Bogáti nyomtatásban: A *Psalterium* és az unitárius énekeskönyvek”, *Keresztény Magvető* 124, 1. sz. (2018): 48–65, 55.

²⁹ SZATMÁRI ÁRON, „Péchi Simon és a Péchi Simon-énekeskönyv”, in *Annona Nova VII: A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve*, szerk. RÉTFALVI P. Zsófia és VÖRÖS Eszter, 57–70 (Pécs: PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium, 2015), 66–69. – A díszes kódex Thordai zoltárkönyvét is tartalmazza, de Felvinczi György 1676-ban Szenci *Psalterium*át is lemásolta Kövendi János számára: *Felvinczi-kódex* (Stoll 101).

³⁰ ETLINGER és SZATMÁRI, „Bogáti-parafrízisok...”, 107–108.

gyülekezeti hagyományba, és az bukkan fel az *Abasfalvi zsolnárkönyv*ben is, mint arra a fentebb idézet tanulmány hoz is példákat.³¹

Az utóbbi évek kutatásai afelé mutatnak, hogy a 17. század első harmadában még egyházszervezetileg és ideológiailag sem váltak el élesen egymástól a szentháromság-tagadó irányzatok és az ezeket követő gyülekezetek: „a korban egészen nyilvánvalóan nem volt szilárd és egyértelmű határ (különösen az első időszakban) a nonadorantisták és a szombatosok között”.³² Másrészt pedig a szombatos főurak – mint Péchi Simon – birtokai bizonyos védeltséget tudtak biztosítani az éppen nehéz helyzetbe kerülő unitárius személyek számára.³³ Molnár Dávid éppen a kisselymosi másolóműhely némely scriptoráról valószínűsíti, hogy „importmások” voltak: „nem az írás mesterségéből élő szombatos világi íródeákok, [...] akik, ha nem is feltétlen tekintélyes, de valamiféle (mesteri, papi) pozíciót töltöttek be ebben az időben az unitárius egyházban”.³⁴

Azt a területet és az ott élő közösségeket, ahol a *Psalterium* másolatai terjedtek, szeretnénk úgy bemutatni, mint olyan vidéket, ahol nem zárt szombatos közösség él, amely kisajátítja Bogáti zsolnárfordításait, hiszen a fentiek alapján más kép tárul elénk. Ez a közeg alkalmas volt befogadni a *Psalterium*ot, és a letéteményese volt annak, hogy ez a szövegcsoport fennmaradjon. Viszont átjárást is biztosított az unitárius centrum felé, amit a szövegek terjedésének útja igazol. Ha a *Psalterium* nem leli meg ezt a közeget, nem biztos, hogy szövege átvészeli az üldöztetéseket, vagy hogy egyáltalán közönségre talál.³⁵ A *Psalterium* a 17. század végén már biztosan ismert volt Kolozsváron. Ezt nem csak a *Kövendi János-kódex* elkészülése jelzi, hanem az is, hogy az 1700-ban kinyomtatott unitárius

³¹ ETLINGER, „Bogáti Fazakas...”, 284–286.

³² KESERŰ Gizella, „Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején”, in „*Nem súlyed az emberiségi!*... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007), 429–450, 431–432.

³³ BALÁZS, „Toroczkai Máté...”, 228; MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”: *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, A Magyar Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015), 24.

³⁴ MOLNÁR Dávid, „A korai szombatos gyűjtemények másolóinak identitása”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 33, új folyam 2 (2017): 45–54, 52.

³⁵ MOLNÁR, „...az nagy tengerből...”, 22, 54. – Ezt igazolja az is, hogy a dési komplánáció elkobzott könyveinek listáján több radikális nonadorantista mű előtt a lista élén a *Szent-erzsébeti Bogáthi-kódex* áll: DÁN, *Az erdélyi szombatosok...*, 304.

ima-énekes könyvben³⁶ megjelenik hét olyan zsoltár, amely addig nem volt ki-nyomtatva. És forrásuk biztosan nem lehet a *Kövendi János-kódex*, hiszen az egyik új zsoltár a 151., amely a Kövendinek másolt kódexbe nem lett lejegyezve.

História

Az eddigiekben egy olyan elképzelés mellett érveltünk, miszerint a *Psalterium* nem feltétlenül volt ismert az unitárius centrumban, illetve a zsoltár-kézirat(ok) elterjedésének nehézségeit ecseteltük. Most amellet fogunk érveket hozni, hogy a szöveg sajátos poétikája is megnehezíti annak gyülekezeti befogadását. Még ha ismert és elfogadott lett volna a *Psalterium*, akkor sem biztos, hogy alkalmas lett volna a gyülekezeti éneklés részévé válni, amit a nyomtatásban megjelent zsoltárok átszerkesztése is bizonyít.

A *Psalterium* fordítása az „időkbeli históriák értelme szerint” készült.³⁷ Bogáti bibliakritikai szemlélete elsősorban Sebastian Castellióra és Jacobus Palaeologusra támaszkodott.³⁸ Ez a zsoltárookra vonatkoztatva azt jelenti, hogy azok historikus és nem prófétai szövegek, értelmezésük a betű szerinti értelem (*sensus literalis*) és a történeti kontextus (*sensus historicus*) minél pontosabb feltáráásával lehetséges csak. A szöveg applikálása – akár Jézusra mint messiásra – csakis külső lehet, nincs kódolva a történeti szövegben.³⁹ Bogáti olyan „fordítás-poétikai koncepciót működtet, melynek lényege a bibliai szövegek forráshű és historikus visszaadása anélkül, hogy a szövegek immanensen tartalmazzák a hozzájuk fűződő értelmezéseket és kommentárokat”.⁴⁰

A zsoltárok historikus fordítása létrehozta a maga sajátos retorikai struktúráit, ami szokatlan lehetett a gyülekezeti énekköltészet bevett gyakorlatához ké-

³⁶ *Imádságos és énekes kézbe hordozó könyvecske* (RMKT I. 1558).

³⁷ Lásd a *Péchi Simon-énekeskönyv* címlapját. Közli: ETLINGER és SZATMÁRI, „Bogáti-parafrázisok...”, 108.

³⁸ DÁN Róbert, „Források és adatok Bogáti Fazekas Messiás-képzetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 81, 3. sz. (1977): 355–361; BALÁZS Mihály, „Antitrinitarizmus és millenarizmus Erdélyben”, in BALÁZS, *Hitújítás...*, 281–306, 289–290.

³⁹ Vö. ÁCS Pál, „»En fiam vagy, Dávid...«: A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoltár unitárius fordításában”, in *A zsoltár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva és SZABÓ András (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2011), 61–75; PAP, „A második zsoltár...”, 217–218.

⁴⁰ ETLINGER és SZATMÁRI, „Bogáti-parafrázisok...”, 106. – A fordítás és az értelmezés vagy másképp: szöveg és kommentár éles elhatárolása jól megmutatkozik az *Énekek énekében* és a *Jób könyvének parafrázisában*.

pest.⁴¹ Bogáti zsolttárai többnyire epikus kerettel rendelkeznek, a zsidó nép, a különféle ószövetségi rítusok hangsúlyos és állandó emlegetése megnehezíti a szöveg aktualizálását, alkalmazását. Ezt az anomáliát fedezhetjük fel a Bogáti-zsolttárok nyomtatást megért csoportjában. Bogáti szövegűsége több problémát is okozott az egyházi énekhasználat számára, ahol a szövegűségénél jóval fontosabb elv a didaxis következetessége és az énekek használhatósága.

A nyomtatott énekeskönyvekben a 72. zsolttárból kimarad négy strófa a zsidó nép kiválasztottságának túlzott hangsúlyozása miatt. A teljes zsolttár szerinti 7–9. strófát idézzük:⁴²

„Dereka földé Zsidóország leszén,
kinek határa küjjebb-küjjebb megyen,
két tengert éri, annyi messze megyen,
délre, északra Urasága leszén.

Ellenségi is neki meghódlanak,
arccal előtte az porba borulnak,
sok pogán népek neki fejet hajtnak,
sok ajándékkal, adóval bejáznak.

Leszen szerencsés és kiterjed híre,
sok ország Ura, sok sziget hercege,
Görög és Arab megyen eleibe,
mind ajándékkal tisztelik féltekben.”

A 33. zsolttárból öt strófa marad el. A 14. és a 15. hasonló probléma miatt, mint a 72. zsolttárnál. A 14. strófát idézzük:

„Drága nép és bódog tahát az Zsidó nép,
hogy neki Istene ily mennybeli felség,
gondviselő atyja ily kegyes Istenség,
kinek az kedvében, mint drága örökség.”

⁴¹ SZILASI László, *A sas és az apró madarak*, Humanizmus és reformáció 30 (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 149–161.

⁴² A következőkben az eredetinek tételezett variánsokat a *Péchi Simon-énekeskönyv*, a nyomtatott kiadásokét az RMNy 983 alapján idézzük. A szövegeket minden esetben modernizált, de ejtéstükrözött átírásban közöljük, meghagyva a források nagybetűhasználatát.

A 72. zsoltár nem csak csonkult, alapos szerkesztésen is átment a megmaradt szöveg. A kezdő két sor így szól a *Péchi Simon-énekeskönyv*ben:

„Új Urat adtál, Uram, az szent népnek,
add te szent lelked ez új fejedelemnek...”

Míg az unitárius énekeskönyvekbe egy akár többször is aktualizálható változat került be:

„Új Urat adtál, Úr Isten, ez országnak,
Adj szent Lelket az új Fejedelemnek...”

A 46. zsoltárban is vannak változtatások. A 7. versszak 4. sora eredetileg: „ez ótalmazza Jákob maradékját”, nyomtatásban: „ez oltalmazza nyomorult hazánkat”. A 11. versszak 3. sora: „én ótalmazom az zsidó népet”, nyomtatásban: „én oltalmazom keresztyén népet”.

Ezeknek a változtatásoknak nem kis tétje van, ugyanis a szöveghelyek applikálása könnyen egy olyan felfogáshoz vezet, miszerint a megváltásban a zsidók másképp részesülhetnek, mint a többi nép. Ez összecseng a Bogáti *Apokalipszis-kommentárjának* előszavában olvasható, Palaeologust parafrazeáló rövid üdv-történeti összefoglalóval: „Mivelhogy penig ez esztendőn munkálkodtam az Jézus Krisztus históriájában, kit új frigy könyvnek hínak, kiben az zsidók, az zsidók ellen, az kik az Jézust megveték, -ölék s -tagadák, az maradék hív zsidóknak s az sok hív pogányoknak bizonyíták, hogy messiás az Jézus. Tehát mást azra, amire való az volt, zsidó se várjon, s az pogány is nyugodjék az hittel talált szentséggel”.⁴³

A 33. zsoltár 3. és 4., valamint a 92. zsoltár 2. strófáját az Istent dicsőítő hangszerjáték hosszas taglalása miatt nem adhatja a gyülekezet szájába a gondos szerkesztő. Az unitáriusok a kálvinistákhoz hasonlóan beszüntették az istentiszteleti hangszerjátékot mint pápista találmányt. Dávid Ferenc *Rövid magyarázatában* is megjelennek az ezzel kapcsolatos szokásos szólamok,⁴⁴ de sokkal izgal-

⁴³ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Apokalipszis-kommentár*, lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, Duod. Hung. 9, 6r–6v. Betűhív átirata: Dán, *Humanizmus...*, 230. Vö. BALÁZS, „Antitrinitarizmus...”, 286.

⁴⁴ „Azonképpen az Istent külömb-külobbféle emberi játékokkal akarta tisztelni, tudniillik orgonákkal, csengetőkkel, külömb-külobbféle hajladozással, földre borulással, térd hajtásokkal, templomokkal, kápolnákkal, oltárokkal és mindenféle bálványozással, kinek száma nincsen. Efféle hamis isteni káromlásokkal semmivé akarta tenni az igaz isteni tiszt-

masabb Enyedi György *Kolosséiakhoz írt levél* 3,16-hoz fűzött prédikációjának ide vonatkozó részlete:

„Harmadik tévelygések az éneklésben, sípok, orgonákat fúnak az templumban. Mert noha az zsoltárkönyben sokszor olvassuk, hogy az Istent síppal, dobbal, hegedűvel, trombitával kell dicsírni, de külömb volt az, mert efféle muzsikaszerszámok mellet oly dicsíreteket mondtak, kiket minden megértett, és akarki is egyetemben énekelhetett. Egy az, hogy ez volt az Ótörvényben, és az Újtestamentumban arról parancsolatunk nincsen, mint az szájjal való éneklés felől. [...] Mü azért elégedjünk meg az szájjal és szóval mondott dicsíretekkal, és ekképpen magasztaljuk az mi Istenünket.”⁴⁵

Ez az amúgy szintén tipikus érvelés ugyancsak érinti az Ó- és Újszövetség érvényességének kérdését, amelyben Bogáti álláspontja alighanem eltért a mérsékeltebb Enyediétől.⁴⁶ Mindenesetre furcsa lenne, ha Enyedi idézett prédikációja után a gyülekezet Bogáti 33. zsoltárának egy olyan változatára zendítene rá, amelyben a 3. és 4. strófa is helyet kap:

„Tisztességét ennek velem megadjátok,
ez nagy úrnak zengjen minden Muzsikátok,
hol vagyon lantotok, hol tü Citarátok,
kürt, Orgona, síp, dob, hol tü kintornátok?

Ezekkel az urat, nosza, dicsírvétek,
szokatlan éneket, új nótát verjétek,
az úr jó hírére szépet pengessetek,
most minden örüljön, úgy zengedeztetek!”

A 92. zsoltár 2. strófája mintha direkt menne szembe Enyedi szövegével:

„Téged nem csak nyelvvel, számmal,
szüdből említlek nótámmal,
de minden vigasság-zajjal,
tízhúrú hegedűszóval,

telete és dicséretet, mely lélekben és igazságban vagyon”. – DÁVID Ferenc, *Rövid magyarázat*, Dávid Ferenc művei I (Kolozsvár: „Ellenzék”-nyomda, 1910), 15.

⁴⁵ ENYEDI György, *Prédikációi 2. (100–133. beszéd)*, kiad. tan. jegyz. LOVAS Borbála (Budapest: MTA – ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2017), 177.

⁴⁶ DÁN, *Humanizmus...*, 190.

lanttal, síppal, orgonámmal,
kürttel, drombbal, trombitával.”

Érdemes összevetni ezeket a szövegrészeket Thordai zsoltárainak párhuzamos helyeivel. Íme 33. zsoltárának 2. strófája:⁴⁷

„Minden szű, száj, ajak egy lélekkel,
Dicsérje az Istent félelemmel,
Mert amit fogadott esküvéssel,
Ígéretit bétöltötte s megadta hűséggel.”

92. zsoltára sem említ sehol hangszereket. Kontrollszöveggént idézzük a vizsolyi biblia idevágó részeit. *Zsoltárok könyve* 33,2:

„Dicsérjétek az Urat hegedőbe,
lantban és tízhúró kintornában énekeljétek néki.”

Zsolt. 92,2–3:

„Hirdetni mindennapon az te kegyelmességedet,
és az te igaz mondásodat minden éjjel.

Tízhúrú hegedővel,
lantval, énekkel, hegedővel.”

Mondanunk sem kell, hogy a zsoltárkönyvet lezáró dicsőítő zsoltárookban sem említ hangszereket Thordai, miközben Bogáti és a vizsolyi biblia a 149. zsol-tárban 3-3, a 150. zsol-tárban 7-7 konkrét hangszernevet is felsorol. Láthatjuk, hogy a szerkesztők a következetesség oltárán feláldozzák a szöveg-hűséget. Egy-szerűen így működik a gyülekezeti éneklés műfaja, és Thordai hűen követi ezt. Elgondolkodtató, hogy Felvinczi Györgynek a *Kövendi János-kódex* elején meg-található dicsérő költeménye⁴⁸ nem a fenti szöveghelyek miatt emeli-e ki ezt Bo-gátiról – némi gúnnyal:

⁴⁷ A kritikai kiadás alapján.

⁴⁸ Kiadása: SZENTPÁLI N. Ferenc, FELVINCZI György, PÁPAI PÁRIZ Ferenc és TÓTFALU-SI Kis Miklós, *Versei*, kiad. VARGA Imre, Régi Magyar Költők Tára: XVII. század 13 (Buda-pest: Akadémiai Kiadó, 1988), 8. sz., 83.

„Egy Bogáti Miklóst,
kit énekelnek most
Torokkal és hangossal...”

A komplett strófák elhagyása azt is eredményezi, hogy a Bogátira egyedien jellemző argumentatív akrosztichonok is értelmüket veszítik. Láthatjuk, Bogáti zsoltárainak gyülekezeti énekké válása csakis nagy szerkesztői munkával lehetséges, és közben éppen legfőbb poétikai és teológiai jellemzőik lúgozódnak ki.⁴⁹

Bogáti *Psalteriuma* kísérlet arra, hogy létrejöjjön egy új gyülekezeti és zsolttározó nyelv, amely eltér a protestáns gyülekezetek bevett retorikájától, történelem- és bibliafelfogásától. Ez a kísérlet létrehozhatott volna egy olyan hagyományt, amely a radikálisabb szentháromság-tagadó gyülekezetek számára is használható, átélhető szövegeket hoz létre. A szombatosok saját, egyre inkább elkülönülő új irodalmuk létrehozásához alapokat szolgáltatott Bogáti történeti *Psalteriuma*. De az unitárius egyházi éneklés hagyománya nem bizonyult nyitottnak rá. Ha ismert is volt a *Psalterium*: számos okból kifolyólag nem vagy nehezen volt használható a gyülekezeti éneklésben, amely okok közül csak egy rész teológiai. Egyetlen tény biztos: az 1620-as években nem volt kanonizált, általánosan ismert és használt verses zsoltárfordítása az unitárius egyháznak, és ezzel a ténnyel szembesült Thordai János is. Ez a helyzet már önmagában magyarázhatja egy újabb verses zsoltárkönyv elkészítését.

Thordai János fordítása

A tanulmány elején idézett felvetés szerint Thordai Jánosnak ismernie kellett Bogáti *Psalteriumát*. Ezt leginkább az az érv támogatja, hogy Thordai több esetben használja Bogáti zsoltárait nótajelzésnek. Hevesi Andrea adatulja, hogy tizenkét Thordai-zsoltár használ Bogáti-zsoltárt dallamául.⁵⁰ Azonban ezek összesen hat Bogáti-dallamot hivatkoznak, csak többször felhasználva azokat. A hivatkozott zsoltárok számai a következők: 8., 30., 85., 92., 104., 125. Feltűnő azonban, hogy ezekből öt felbukkan a nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvekben is. Bogáti 104. zsoltárát ugyan legkorábról csak 1632-ből ismerjük, de az

⁴⁹ ETLINGER és SZATMÁRI, „Bogáti-parafraízisok...”, 107.

⁵⁰ HEVESI Andrea, „*Velünk együtt énekeljenek és imádkozzanak az Úrnak*”: A 17. századi unitárius gyülekezeti ének, Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 38 (Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2018), 107–108.

azt hivatkozó 81. Thordai-zsoltárnak csak ennél későbből maradt fenn kézírata, tehát dallamadása a másolótól is eredhet.⁵¹ Thordai nótajelzései alapján tehát teljes biztonsággal csupán az jelenthető ki, hogy ismerte Bogáti nyomtatásban megjelent zsoltárait. Egy kivétel a 125. zsoltár, amely ugyan eddigi tudásunk szerint nem jelent meg nyomtatásban, de a *Psalterium* egyes darabjainak már bemutatott önálló hagyományozódása is indokolhatja az ismeretét. Thordai esetében egyetlen nótajelzésből nem következtethetünk a teljes Bogáti-féle zsoltárkönyv ismeretére, azonban azt nem is zárhatjuk ki.⁵²

A Thordai-zsoltárok szövegszinten vajmi kevés egyezést hoznak Bogátival, legalábbis éppen annyit, amennyi akkor keletkezik – akár szándékolatlanul is –, ha két szerző azonos művet fordít. Thordai és Bogáti 8. zsoltárában ugyan találunk meggyőző hasonlóságokat, de Bogátinak ez a nyomtatásban legelterjedtebb fordítása, és ez még inkább erősíti azt a felvetést, hogy Thordai a gyülekezeti énekhagyományba beszüremkedett Bogáti-zsoltárokat ismerhette elsődlegesen. Érdemes szövegegyezést a korábbi kutatások sem hangoztattak, a *Psalterium* ismeretére leginkább csak külső érveket találhatunk.⁵³

Úgy tűnik tehát, hogy Bogáti felől nehezen ad fogást magán a Thordai-korpusz. Összevetve őket viszont feltűnő, hogy szemben Bogátival, Thordai fordításai koncepciózusan belesimulnak a gyülekezeti énekhagyományba, párbeszédben állnak vele szöveg- és dallamszinten egyaránt. Ez a koncepció azonban létezhetett Bogáti teljes zsoltárkönyvének ismerete nélkül is, egyszerűen a gyülekezet diktálta szükség is megteremthette.

Thordai mint szerkesztő

A korábbi kutatások egyöntetűen úgy tartják, hogy Thordai szerkesztette az 1632-es gyülekezeti énekeskönyvet.⁵⁴ Ez Kanyaró Ferenc tanulmányára vezethe-

⁵¹ A Thordai-zsoltárok filológiájáról lásd a kritikai kiadás jegyzetanyagát: STOLL et al., *Az unitáriusok...*, 572–599.

⁵² Thordai egyébként szintén a nonadorantista irányzathoz tartozhatott: MOLNÁR, „... az nagy tengerből...”, 34.

⁵³ VARGA, „Thordai János...”, 542. – Újabb összevetéseket végzett el ez a tanulmány: FARCÁDI Botond, „Neosztoicizmus és antitrinitarizmus Thordai János zsoltáraiban”, in *Szöveghagyomány és íráskultúra a korai újkorban: Tanulmányok a BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Tanszékén folyó kutatások köréből (középkor, kora újkor) 2004–2006*, szerk. GÁBOR Csilla, Egyetemi füzetek 5 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2007), 161–185.

⁵⁴ *Isteni dicsíreték* (RMNy 1541).

tő vissza, amelyben az énekeskönyvhöz toldalékként hozzákötött, legnagyobb-részt Thordai-zsoltárokat tartalmazó szakaszra hivatkozva véli, hogy Thordai szerkesztője lehetett a nyomtatványnak.⁵⁵ Azonban nem szabad elsiklanunk az olyan adatok felett, hogy az énekeskönyv szerves részeként csak két Thordai-zsoltár kap helyet, azok is a vegyes énekrész vége felé. A maradék öt zsoltár pedig csak az emlegetett toldalékban, durvább papíron úgy, hogy ebből három az énekek jegyzékében sem szerepel.⁵⁶

Ha valóban Thordai az énekeskönyv szerkesztője, miért épp az ő szövegei esetében találkozhatunk szerkesztési következetlenséggel vagy figyelmetlenséggel? Meglátásunk szerint ha Thordai részt is vett a szerkesztésben, legfeljebb a toldalék elkészítésében lehetett munkája, amely látványosan nem koncepciózus része az énekeskönyvnek. De sokkal inkább valószínű az a magyarázat, amely egy olyan szerkesztőt feltételez az 1632-es gyülekezeti énekeskönyv mögé, aki ismerte Thordai zsoltárfordítását. Mivel Thordai 1627-ben Kolozsváron fejezi be a fordítást, egészen valószínű, hogy törekedett kiadni azt, és az is, hogy a szerkesztőknek lehetőségük volt ismerni a zsoltárait.

Hevesi Andrea érve Thordai szerkesztősége mellett, hogy zsoltárai 17 esetben nótajelzéseként tűnnek fel az énekeskönyvben. Szerinte ezekből a nótajelzések közül következtethetünk arra, hogy a kolozsvári gyülekezet ismerte és használta a zsoltárokat.⁵⁷ Ahhoz, hogy ez erős állítás legyen, azt kellene látnunk, hogy ezek a nótajelzések nem üres hivatkozások, a gyülekezet már korábban ismerte és énekelte a Thordai-zsoltárokat, azonban ezekből 14 nem jelent meg sem az énekeskönyvben, sem korábban nyomtatásban. A kérdést onnan is megközelíthetjük, hogy feltétel-e egy nótajelzésnél, hogy széles körben ismert legyen. Funkcionálisan persze fontos kitétel, de a 17. századi unitárius énekeskönyvek nótajelzés-használatában felfedezhetünk valamiféle tendenciát vagy koncepciót, amely másféle hivatkozásrendszerrel működött.

Az 1616 körül kiadott unitárius énekeskönyv gyülekezeti énekanyagában igen kevés nótajelzés szerepel. A 118 ének közül 92 nem kapott nótajelzést, holt meghatározó részük a korábbi protestáns énekeskönyvekben nótával szerepel. Az is szembetűnő, hogy a 26 nótajelzésből 15 az unitárius szöveggyűjteményhez sorolható éneket hivatkozik. 1632-re ezek az arányok nagyon megváltoznak ugyanezen az énekkorpuszon, szinte megfordulnak: 92 ének ren-

⁵⁵ KANYARÓ Ferenc, „Abrugyi György könyvnyomtatónk zsoltárfordító-é?”, *Keresztény Magvető* 43, 5. sz. (1908): 270–274, 271.

⁵⁶ STOLL et al., *Az unitáriusok...*, 536–537.

⁵⁷ HEVESI, „*Velünk együtt...*”, 105–106.

delkezik nótajelzéssel, és csak 19 marad nélküle. Hét ének tűnik el, ezeknek korábban sem volt nótájuk, vagy lengyel dallamot hivatkoznak. Az unitárius szöveg hagyományból pedig már 56 ének van megjelölve dallamként.

Felfedezhető tehát egy olyan tendencia az unitárius szerkesztésnél, hogy nótajelzéseikben sem igazodnak a protestáns énekhagyományhoz, mint ahogy a dogmatikai anomáliák miatt saját szövegváltozatokat készítenek a 16. századi gyülekezeti énekanyag részéből. Az 1616-os énekeskönyv egy nótáktól lecsúszított állapotot mutat, az 1632-es pedig következetesebb nótajelzésekkel támogatja meg az átvett anyagot.⁵⁸ Lehetséges ellenérv, hogy 1616-ban a nótajelzésekre azért nem volt szükség, mivel a gyülekezet már ismerte a szokásos dallamokat, ám az 1632-es énekeskönyv következetes nótahasználata ezzel szembemegy. Annál is inkább, mivel találkozunk több olyan énekkel, amelyek az 1616-os énekeskönyvben el vannak látva nótajelzéssel, de ezt az 1632-es szerkesztő megváltoztatja, tehát dallamot cserél a szöveg mögött.

Ha eltekintünk az unitárius nótahasználat sajátosságaitól, akkor is számos olyan példát látunk, amelyekről nem mondható ki, hogy általánosan ismert dallamokat hivatkoznának, vagy egyáltalán értelmezhető volt-e a felhasználói számára. Nem feltételezhetünk egy olyan ideális gyülekezetet, ahol általánosan értelmezhető, hogy a „Nota: Pol.”-jelzés melyik Kochanowski-zsoltár dallamára utal, vagy a „Melod. Saxonica” pontosan mit is jelöl. Sokkal inkább életszerű az a verzió, hogy a gyülekezet a liturgia során tanulja meg az adott ének dallamát, mint ahogy azok dallama akár kiadásonként is változhat. Az unitárius énekeskönyvek hivatkozáskonceptiója is magyarázhatja a Thordai-nótajelzések felbukkanását: mivel törekednek kerülni a más felekezet szöveganyagára való utalásokat, az unitárius hagyományból választanak nótajelzéseket.

A felsoroltak bizonytalanná teszik, hogy a nótajelzésként felbukkanó Thordai-zsoltárokat szélesebb körben ismerték volna 1632-re, ám az énekeskönyv szerkesztője minden bizonnyal. A Thordai-nótajelzések használata nem erősíti meg azt a sejtést sem, hogy Thordai lenne az 1632-es *Isteni dicsíret*ek szerkesztője.⁵⁹

⁵⁸ Az unitárius énekeskönyvek következetes szerkesztési elveiről bővebben: ETLINGER, „Bogáti Fazakas...”, 280–284.

⁵⁹ Kanyarónál felmerül az az eshetőség, hogy az unitárius egyháznak célja kinyomtatni Thordai zsoltárkönyvét, amire mégsem lesz mód, ezért aztán néhány zsoltárt hozzákötnek az 1632-es énekeskönyvhöz: KANYARÓ, „Abrugyi György...”, 272. – Ebben az esetben szintén nem kell feltételezni Thordai közreműködését, és a nótajelzések is bekerülhetnek azzal a szándékkal, hogy Thordai új fordítása népszerűsödjön.

Összegzés

Nincs arra utaló nyom, hogy az unitáriusok is szerettek volna – református mintára – teljes nyomtatott zsoltárfordítást az énekeskönyv elejére.⁶⁰ Sőt, az ellenkezőjére utal, hogy az 1632-es énekeskönyvtől kezdve nincs különválasztva a zsoltárrész, és hogy nem a zsoltárok sorrendjében, hanem ábécérendben szerepelnek az énekek. Még az is szembetűnő, hogy az 1697-es énekeskönyvbe⁶¹ bekerül 31 Thordai zsoltár, de több úgy, hogy szerepel vele párhuzamosan ugyanannak a zsoltárnak más fordítása is, tehát a zsoltárok számszerű teljessége nem cél a válogatáskor. Az énekeskönyveknek inkább céljuk énekelhető és használható énekeket adni, a meglévő saját énekhagyományt továbbhagyományozni.

Az 1697-es énekeskönyv szerkesztései arra sem utalnak, hogy Bogáti gyűlekezetben ismert zsoltárainak népszerűsége csökkenne.⁶² Látványos, hogy az 1700-ban kiadott ima-énekes könyv tud bővülni újabb zsoltárokkal, ahol nem olyan fontos az ismertség és az énekelhetőség, egyénibb megoldások is helyet kaphatnak. Jellemző, hogy az itt megjelenő Bogáti-zsoltárok közül négy és a Thordai-zsoltárok közül kettő esetében nem is tünteti fel a szerkesztő, hogy zsoltárról van szó.

Ha biztos állításokat nehezen is tehetünk Bogáti és Thordai zsoltárfordításának egymáshoz való viszonyáról, annyit talán elért ez a tanulmány, hogy új nézőpontokból világította meg a két zsoltárkönyv elterjedését és az unitáriusok 16–17. századi énekhasználatában betöltött helyét.

<i>Toroczkai Máté graduálja</i> 1601. (Stoll 1005)	B33. B85. B90. B95.
<i>RMNy 983</i> 1616?	„...Psalmusok következnek” B8. B29. B33. B44. B46. B72. B74. B85. B90. B92. B95. B139.
<i>Bölöni-kódex</i> (Stoll 30)	„G. K.” 1616-ból: B8. B29. „J. B. Z.” 1620-ból: B16.
<i>Csonka antifonálé</i> 1616. u. (Stoll 143)	„Sequuntur Psalmi secundum alphabetum.” B33. B29. B85. B8. B104. B92.

⁶⁰ Vö. H. HUBERT, *A régi magyar...*, 60.

⁶¹ *Isteni dicsíreték* (RMK I. 1503).

⁶² HEVESI, „*velünk együtt...*”, 182; SZATMÁRI, „Bogáti nyomtatásban...”, 61.

RMNy 1290 Kolozsvár, 1623.	B29.
RMNy 1541 Kolozsvár, 1632.	„...Psalmusok és különb-különb üdökre való Dicsíretek következnek az ABC rendi szerént.” B33. B29. B85. B90. B139. B46. B104. B8. B92. B74. B44. B72.
	„Sequantur cantiones breviores [...] suntque ordine Alphabetico congestae” T128. T125. betoldás (ABC-renden kívül): T133. T18. T69. T68. T146.
RMK I. 1503 Kolozsvár, 1697.	„...Psalmusok és különb-különb üdökre való Dicsíretek következnek az ABC rendi szerént.” B33. B29. B85. B90. B104. B8. B92. B44. T33. T101. T103. T69. „Toldalék. T. I.”: T139. T143.
	„Sequantur cantiones breviores [...] suntque ordine Alphabetico digestae” T128. T112. T24. T146. T148. T150. T122. T68. T75. T127. T134. T26. T53. T100. T110. T123. T121. T93. T15. T111. T125. T43. T149. ABC-renden kívül: T133.
RMK I. 1558 Kolozsvár, 1700.	„Szép Isteni Dicsíretek és Hálaadások.” ABC-rend: B29. újraindul az ABC-rend: B4. B151. B15. B1. B104. B62. B23. T133. B146. T125. T47.

Bogáti és Thordai nyomtatott és kéziratos unitárius énekeskönyvekben megjelenő zsoltárai

A Magyar Unitárius Egyház hivatali címtára 1849-ből

Bevezetés

Ma már nem egykönnyen állapítható meg, hogy az unitárius egyház mikor adta ki – mai szóhasználattal élve – az első hivatali címtárát. Pedig alapos utána-járással, idő ráfordításával talán tisztázható lenne, lehetne mégis.² Kétségek ez ügyben csak azért támadnak az adatokhoz hozzáférni szándékozó kutatóban, mert ha a rejtvényt dr. Tóth György és forrásközelből dr. Gaal György sem tudták megfejteni, akkor alulírottak sincs reménye erre ezen a helyen.

Dr. Tóth György 1941-ben így vélekedett erről: „Sok évre visszamenő óhaj, kívánság, jogosult követelés és igény volt, hogy az Egyház hivatalos tisztí cím- és névtárt adjon ki. Alkalmilag jelennek meg töredékek és hiányos összeállítások, de a kívánalmakat kielégítő névtárt máig nélkülözzük. Az Unitárius Naptár »egyházi és iskolai névtára« keretnek jó, de nem teljes. Az első hiány az egyházi tanácsosok, egyházkörök és egyházközségek részéről választott főtanácsí tagok névsorának a kimaradása. Az egyházi életben a szellemi kapocs erősítése önmagában is nélkülözhetetlenné teszi egy névtár kiadását. Szükséges a körök és egyházközségek főtanácsí képviselőinek a megválasztásánál is annak a biztos tudása, hogy az egész egyház területéről kik vannak már benne az Egyházi Tanácsban. Hiánya a névtárnak az is, hogy a körök tisztviselőinek, de legalább az esperes és felügyelő gondnokoknak neve mellett nincs feltüntetve a lakhely és u. p. [utolsó posta]. Egészen kevés fáradsággal és minimális gondossággal sokkal tökélete-sebb névtárt lehetett volna közrebocsátani.”³

¹ KÁLNOKI KIS Tamás nyugalmazott levéltáros, a Magyar Országos Levéltár könyvtá-rának vezetője volt 1984–2007 között, cikkei jelentek meg a *Levéltári Szemlében*, a *Honis-meretben*, a *Levéltári Közleményekben* stb. Ímélcíme: kalnoki.kis.tamas@gmail.com.

² Szerk. megj.: 1842. március 4-én az unitárius Főtanács elhatározta a sematizmus ösz-szeállítását. 1843. szeptember 1-jén a határozatra visszatértek és eltörölték. Nem tartjuk kizárhatónak, hogy ez alatt az idő alatt állíttatta össze Aranyosrákosi Székely Sándor az egyház sematizmusát.

³ T. [TÓTH] Gy. [György], „Tisztí Cím- és Névtár”, *Keresztény Magvető* 73, 2 (1941 már-cius–április): 102.

Fentiekről nyugodtan kijelenthető: Tóth György ebben a kérdésben maximalista volt. Mert úgy lehet, azt is szeretne volna a név- és címtárból megtudni, hogy kik a vezető állású világi hívek, s emellett nevük és címük mindenkor rendelkezésére álljon az érdeklődőknek. Véleménye szerint ugyanis nincs kínosabb helyzet a titulus és lakcím hiányos, pontatlan tudásánál és használatánál a polgári érintkezésben.

Egy emberöltővel ezelőtt Gaal György gyűjtötte össze a Dávid Ferenc Egylet (1885) kiadványainak címanyagát, bibliográfiai adatait. Ebben az ügyben azonban a szorgalmáról ismert szakember előbbi szerzőhöz hasonlóan pesszimistának bizonyult. Pedig nem olyan kutatóként ismert, aki egykönnyen feladja. Mégis ezt írta: „Sorozatok, füzetes kiadványok. Ezek összegyűjtése ma már a lehetetlenséggel határos.”⁴

Ismereteit, kutatásainak eredményét – bölcsességről tanúskodó módon – sok más ok mellett például azért is összegezte, hogy a közöttük nem önálló bibliográfiai tételként megbúvó egyházi és iskolai cím- és névtárak adataira felhívja a figyelmet, és főképpen avagy különösen a 20. század unitárius lelkészei életrajzainak megírásához, lexikonszócikkek közül a perszonáliák és a jegyzetek készítéséhez nyújtson kellő muníciót.

„Mint Boros György utal rá az első számban, már az 1890-es években Brassaival tervezték egy ilyen naptár kiadását. Akkor hiányoztak a kellő anyagi feltételek. 1910-ben aztán az Udvarhelyi-köri lelkészek ragadták magukhoz a kezdeményezést, s Unitárius Keresztény Népnaptárt jelentettek meg 1911-re. E népnaptár 1927-ig nagyjából azonos tartalommal elégitette ki az unitárius kalendáriumigényeket. 1927-ben Bárány József szerkesztő a megnövekedett kiadási költségek miatt a naptárt felajánlotta a D [Dávid] F [Ferenc] E [Egylet]-nek, amelyik az ajánlatot el is fogadta. Így jelent meg Ferencz József püspök ajánló soraival 1928-ra az Erdélyi Magyar Unitárius Naptár. S ami különösen figyelemre méltó, magába foglalta a teljes Egyházi és iskolai névtárt is.”⁵

Tegyük hozzá ehhez: „1930-ban megalakul az Unitárius Sajtó- és Iratterjesztő, úgyhogy ezután csökken az Egylet szerepe a könyvkiadás és iratterjesztés tereén, főleg az U [Unitárius] K [Közlöny] és az Erdélyi Magyar Unitárius Naptár kiadására korlátozódik. Ez utóbbit 1928-ban vette át az Udvarhely-köri lelké-

⁴ GAAL György, „A Dávid Ferenc Egylet kiadványai 2. rész”, *Keresztény Magvető* 95, 4. sz. (1989): 235.

⁵ GAAL György, „A Dávid Ferenc Egylet kiadványai 1. rész”, *Keresztény Magvető* 95, 3. sz. (1989): 162.

szelettől az Egylet, s teljes Egyházi és Iskolai névtárral jelentette meg évről évre 1949-ig.⁶

A bibliográfiai tanulmány a Román Akadémia kolozsvári fiókjának könyvtára állományán, a volt Unitárius Kollégium Könyvtára, a Központi Egyetemi Könyvtár és a Magyar Unitárius Egyház Nagykönyvtára anyagán alapszik. Emellett szükség volt arra, hogy egyes kiadványokat dr. Erdő János magánszemélyektől szerezzen meg.⁷

A fentiek fényében meglepő, hogy a Magyar Könyvészet (1712–1920; 1876–1885; Névtárak) ismer 1890 előtti unitárius egyházi és iskolai névtárakat. Közülük az 1883-ban megjelentnek bibliográfiai adatai a következők: Az unitárius vallásközönség egyházi és iskolai névtára. Kiadatott 1883-ban. 8° (32 l.) Kolozsvár, 1883. Gámán J. örökösei nyomd.⁸ Gaal Györgynek azonban ez a címtár, mert nem a Dávid Ferenc Egylet jelentette meg, érthetően látó-, ill. vizsgálódási körén kívülre esett. Kérdés, hogy a műfaj hányadik generációja az 1883-as. Az interneten mostanság vételre kínálnak egy olyan unitárius címtárat, amelyik a kolozsvári Római Katolikus Lyceum nyomdájából került ki (*Tiszti névtára Erdélyi Unitárius Anyaszentegy...* 12 p. Published by Rom. kath. lyceum in Kolozsvár), csak azt nem tudjuk, hogy mikor (mert a nyomtatvány beazonosításához, kormeghatározásához szükséges könyvészeti adatokat a hirdetményből – bizonyára nem ok nélkül – kitakarták).

Gál Kelemen *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora* c. monográfiájában az egyháztörténet-írás izgalmas kérdéskörét tárgyalva arról tesz említést, hogy: „Régóta érezzük egyháztörténetünk megírásának szükségét. Sokszor feljajdultunk e szükség érzetében. Fel is szólaltunk e folyóirat hasábjain. A felelet mély hallgatás. Eddig egy pár történeti adat, egy pár eklézsiánk monográfiája. (Sic!) Az eklézsiáknál levő adatok megszerzése érdekében fel kellene szólítani a papokat, hogy eklézsiáik történetét írják meg, ezeket e folyóirat adja ki, vagy pedig az évi tiszti névtár mellékletei gyanánt jelenjenek meg, évenként 10–15 eklézsiáé.”⁹ Ami azt sugallja, hogy a tiszti névtárak évről évre, folyamatosan jelentek meg.

⁶ GAAL, „A Dávid Ferenc Egylet kiadványai I. rész”, 158.; A Román Népi Köztársaság névtára, in *Erdélyi magyar unitárius naptár az 1949. közönséges évre* (Kolozsvár: Kiadja a Román Népi Köztársasági Unitárius Egyház, 1948), 30–39.

⁷ GAAL, „A Dávid Ferenc Egylet kiadványai I. rész”, 155., csillagozott lábjegyzet.

⁸ „Névtárak”, Arcanum, megnyitva 2019. október 1-jén, <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Petrik-magyar-konyveszet-17121920-2/18761885-13040/nevtarak-15364/>

⁹ GÁL Kelemen, *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora. Háromnegyedszázad az unitárius egyház történetéből* (Kolozsvár-Cluj: Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1936), 132.

A kitartó keresgélésnek mégis lett eredménye. A budapesti Országos Széchényi Könyvtár ugyanis mégis csak őriz a kolozsvári székhelyű Magyar Unitárius Egyház által kiadott unitárius sematizmusokat, az alábbi címen és évekből (és nem lehetetlen, hogy az egyáltalán létezők egyike-másika a Római Katolikus Lyceum nyomdájában készült; az 1863. évi egészen biztos): Az Erdélyi Unitárius Anyaszentegyház tiszti névtára 1868, 1875, 1883, 1887, 1893, 1896, 1901, 1904, 1908, 1915. Az ugyanakkor zavaró, és a keresést nehezíti, hogy besorolási címként a könyvtárak legalább a következő három valamelyikét, vagy mindhármat használják (Az Unitárius Anyaszentegyház tiszti névtára, Az Unitárius Vallásközönség egyházi és iskolai névtára, A Magyarországi Unitárius Egyház egyházi és iskolai névtára), ha nem jóval többet.

Amúgy ezek léte bizonyos szempontból ellentmondásban van Brassai Sámuel és Boros György 1890-es évekre datált naptártervezetések felvetésével, amely tervek ezen naptárakba rejtetten le(hete)tt volna része az egyházi név- és címtár. Az ugyanis elképzelhetetlen, hogy egyikük sem emlékezett már az 1893-as vagy az 1896-os – ráadásul ez utóbbi millenniumi volt – tiszti névtárakra, amelyek önállóan jelentek meg. Kicsit zavaros tehát a sematizmusok kiadástörténete.

Egyébként Tóth György korábban említett elvárásai a névtárakkal kapcsolatosan nem voltak véletlenek. Az ő idejében (1871–1943) ugyanis már voltak olyan címtárai az unitárius egyháznak, amelyek csaknem megfelelték igényeinek, az alábbi adatok közzététele mellett nevezték meg az egyházi tanácsosokat: neve, megválasztásának éve, állása, lakása, utolsó posta. Ilyen névtár pl. az 1883. évi. A mindössze 32 oldalból álló önálló kiadvány kilenc oldalon keresztül számlálja elő ilyenképpen a neveket. Oldalanként átlag negyvenet, a végén az angol, indiai, AEÁ-beli, a magyarországi unitáriusokkal kapcsolatokat ápoló egyházak összesen hat prominens személyiségének nevével, akiket az egyház tiszteletbeli egyházi tanácsosi címmel tüntetett ki.¹⁰

1868-ban az egyházvezetés még meglegedett egy valamivel szerényebb névtár megjelentetésével, amelyikben az egyházi tanácsos(ok)nak csak a nevét adták közre, egyéb adatai(ka)t nem. A három oszlopba tagolt szöveg csak két oldalt vett igénybe a tizenkettőből.¹¹

¹⁰ *Az unitárius vallásközönség egyházi és iskolai névtára* (Kolozsvár: Nyomatott Gámán János örököseinél, 1883), 32.

¹¹ *Az Erdélyi Unitárius Anyaszentegyház tiszti névtára 1868* (Kolozsvárt: a Róm. [Római] Kath. [Katholikus] Lyceum nyomdája), 12.

Modern, jól áttekinthető, világos laptükrű az 1915. évi sematizmus, amelyik a kolozsvári Egyesült Könyvnyomda Rt. termékeként látott napvilágot. Ebben tizenkét oldalt tölt meg az Egyházi Főtanács tagjainak névsora.¹²

Ha a névtárak anyaga összegyűjtve, kumulálva, a nevek betűrendjében lett volna összeszerkesztve, akkor nem fordulhatott volna elő a közelmúltban (de e nélkül sem), hogy nívós egyházi szakfolyóirati tanulmány jegyzetanyagában a Báró Józsefek¹³ neve után, a születési és halálozási helyek és évek közlésének helyén kérdőjelek éktelenkedjenek. Arról az id. Báró Józsefről van szó, aki a naptárak (benne címtárak) közreadójának egyike volt, és a sokak által elmarasztalt, kétségtelenül szokatlan és mi tagadás, nem minden közeghez, közösséghez, gyülekezethez és alkalomhoz illő verses halotti búcsúztatók rímfaragóinak egyike volt.

Voltak már kísérletek arra, hogy lexikon kereteibe épüljenek be a lelkész és tanító-énekvezér életrajzok legfontosabb adatai, de az Unitárius Kislexikonnak ezt az elvárható igény szintet nem sikerült megközelítenie, holott kézenfekvő lett volna az unitárius sajtótermékekben fellelhető lelkész- és felekezeti tanító-énekvezér életpályák, nekrológok stb. adatait kimásolni és abécérendbe szedve közreadni, minden változtatás nélkül, pusztán a lelőhelyre utalva. Van már erre példa: ehhez csak másolási (fénymásolat), digitalizálási technika (szkenner) és/vagy gépirói kapacitás szükséges, és máris kész egy korszak és felekezet archontológiája, személyi archívuma, életrajz-gyűjteménye, adatbázisa. De látszólagos egyszerűsége ellenére azért ennek a szerkesztési módszernek is megvannak a buktatói.

A fent említett időhatár után 1968-ban a négyszáz éves évfordulóra összeállított kiadványban jelent meg újra név- és címtár¹⁴, legközelebb az újrakiadásában¹⁵, mutatva azt az igényt, hogy a publikálási lehetőség hiánya miatt kvázi hallgatásra ítélt, elhallgattatott egyházi emberek, lelkészek legalább annyit elvárnak

¹² *A Magyarországi Unitárius Egyház egyházi és iskolai névtára* (Kolozsvár: Egyesült Könyvnyomda Rt. nyomása, 1915), 47.

¹³ Báró József, id., unitárius lelkész (Szentábrahám, 1892. január 30. – Székelyudvarhely, 1980. június 14.); Báró József (előbbi fia) unitárius lelkész (Városfalva, 1928. május 13. – Székelykeresztúr, 2006. február 3.). Forrás: Jakab Dénes, „Emlékezünk id. Báró Józsefre”, *Unitárius Közlöny* 3 (63), 1–3. sz. (1992): 12–13.; *Keresztény Magvető* 112, 1. sz. (2006): 110–111.

¹⁴ *Négyszáz év 1568–1968. Emlékkönyv az Unitárius Egyház alapításának négyszázadik évfordulója alkalmából* (Kolozsvár: [Unitárius Egyház], 1968), 120–128.

¹⁵ *Négyszáz év 1568–1968. Emlékkönyv az Unitárius Egyház alapításának négyszázadik évfordulója alkalmából*. (Kolozsvár-Napoca: [Unitárius Egyház], 1979), 2. kiadás, 119–128.

a mindenkori hatalomtól és vezetőiktől, hogy nevük és szolgálati helyük, címük, miként egy (lak)címjegyzék, telefonkönyv, hozzáférhető, archiválható, kutatható legyen. Nyilván ezért határozta el az 1987. december 5–6. napjain ülésező Főtanács egyházi névtár kiadását.¹⁶ A különböző naptártípusok (falnaptár, zsebnaptár, kalendárium stb.) kiadhatásának újrateremtődött lehetőségével a címtárak először (talán) a zsebnaptárakba kerültek, majd idővel elektronikus formát öltve az egyház honlapján, a világhálón vált a MUE hivatali címtára elérhetővé. Bár lehet, valamennyi papíralapon is megjelent.¹⁷

Csakhogy visszamenőlegesen továbbra sem hozzáférhetőek a névtárak. Hiszen a zsebnaptárak az aktuális év elmúltával naptárként funkciójukat veszítették, elavultak, és jó esetben a címtárakkal együtt papírhulladékként enyésztek el. Nos, ennek ellenszere a név- és címtárak önálló bibliográfiai egység/tétel rangra emelése lenne, (pl. Magyar Unitárius Egyház hivatali címtára sorozati, esetleg aktuális egyedi alcím, visszautaló sorszám vagy csak sorszám, ill. évszám és ISSN szám feltüntetésével).

1999-től kezdődően az Erdélyi Unitárius Egyház név- és címjegyzéke része az unitárius kalendáriumoknak, később a zsebnaptároknak is. Bár tudjuk, hogy több éven át jutott belőlük megvásárolható példány Budapestre, de azt már nem, hogy a címtárak megjelenésének egyedüli helye volt-e a zsebnaptár ezekben az években, avagy nem, ill. legalább a gyűjtésükre hivatott és/vagy kijelölt intézmények, könyvtárak, levéltárak állományába bekerültek-e példányok a szóban forgó alkalmi nyomdatermékekből, éppen a címtárak megőrzésének felettébb szükséges volta miatt.

Létfontosságú lenne emellett, hogy legalább azoknak az unitárius egyházi és iskolai cím- és névtáraknak a bibliográfiai adatai, lelőhelyei elérhetőek legyenek, amelyekről tudunk (esetleg ezek kiegészíthetőek legyenek). Nem szólunk most részletesebben egy adataik felhasználásával összeállított történeti sematizmus megalkotásának sürgető szükségességéről, aminek aktualitását az alábbi szakértői megállapítással húzhatjuk alá: „a meghatározó egyházi személyektől eltekintve az alsó(bb) papság adatai nem követhetőek nyomon jól hozzáférhető szaklexikonokban [...] A schematismusokat azonban [...] »naprakész« formában készítették és jelentették meg, a nyomtatványok fellapozása a keresett egyházi személy

¹⁶ „Egyházi névtár” in *Keresztény Magvető* 94, 3. sz. (1988): 196–202.

¹⁷ „A Magyar Unitárius Egyház hivatali címtára”, in *Unitárius Kalendárium 2018*, ANDORKÓ Júlia Eszter, szerk., a kalendárium tematikájának összeáll.: ANDORKÓ Júlia Eszter, MÁRKÓ László, KOVÁCS Sándor et al. (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2017), 333–361.

életrajzi [...] és egyéb adatának megbízható lelőhelye.”¹⁸ Tegyük hozzá ehhez, hogy esetünkben a fenti értelemben használt „meghatározó egyházi személyek”, főpapok (püspök, esperesek) száma ugyan egészen csekély, éppen ezért az unitárius egyház sajátos helyzetéből következően számára valamennyi lelkésze meghatározó fontossággal bíró személy.

Szakkörökben ismeretes, hogy 2018. július 1–5. között Kolozsváron tartotta éves vándorgyűlését és konferenciáját a Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesülete (MELTE), amelynek keretei között a Sematizmusok, névtárak, archontológiák nevet viselő szekció ugyancsak ülésezett. Utóbbi programjában Lakatos Andor, a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár vezetője tartott előadást *Kalocsai adattárak – a feldolgozás lépései és a módszerek változásai az utóbbi két évtizedben* címmel. A munka eredménye *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti schematizmusa, 1777–1923* című, hazai viszonylatban mindeddig példa nélkül álló kiadvány lett¹⁹.

Most, hogy lehetőség nyílt *Az Unitárius Anyaszentegyházban hivataloskodó papok és oskola tanítók névtára 1849* címet viselő, Aranyosrákosi Székely Sándor által papírra vetett kéziratos sematizmus közreadására, ennek a felzaklatóan eseménydús időszaknak 170 év elteltével állíthatunk méltó emléket a lelkészi és tanítói kar cím- és névjegyzékének felmutatásával, amely által az abban nevezettek emlékét együtt és külön-külön illendően, híven tudjuk megőrizni emlékeztünkben.

Ha ugyanis ez a névtár²⁰ eljut valamennyi lelkészhez, legalább az 1849-ben aktív papok és tanítók esetében megindulhat az egykori szolgálati helyeik közötti együttműködés az adott egyházközségben, parókián remélhetőleg fennmaradt személyes dokumentumok, életrajzok és szellemi, irodalmi hagyatékok összegyűjtése érdekében. Szerencsés esetben eddig ismeretlen, a közleményekből kiessett, kimossott korabeli történelmi események megismeréséhez, felidézéséhez nyújthat(na) Aranyosrákosi Székely Sándor gyűjtése segédkezet. Több mint száz unitárius szolgálattevőről készülhetne el ihletése nyomán maradandó értékű életrajzi lexikoncikk. Gondoljunk bele: hányan szerepelnek az 1849-esek közül

¹⁸ FAZEKAS Csaba, „A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti schematizmusa, 1777–1923. Szerk.: Lakatos Andor. Kalocsa, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2002. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai, 3.) 486 old.” in *Egyháztörténeti Szemle* 4, 1 (2003): 127.

¹⁹ LAKATOS Andor, szerk., *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti schematizmusa, 1777–1923*, A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 3 (Kalocsa: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 2002), 486 pp.

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára F 247 3. cs. szám nélkül (palliumban)

abban a kiadványban, amelyet az egyház *Szent szabadság oltalmában. Erdélyi unitáriusok 1848/49-ben* címmel 2000-ben jelentetett meg. S ha ehhez hozzávesszük a kiaknázatlan egyházközségi levéltárakban rejlő lehetőségeket, az egymás kezére dolgozás, kutakodás megteremtődésének alkalmát, a munka hozadéka legalább kettős lehet. Ebből a szempontból is figyelemre méltó az a közelmúltban megjelent két írás, amelyekben az egyházközségi levéltárak védelmét szorgalmazó felhívás, valamint az arra adott válaszként egy sikeres egyházközségi könyvtári és levéltári rendezésről készített beszámoló sarkall(hat)ja a lelkészeket, belső embereket kutatásra, állományellenőrzésre, számbavételre, rendteremtésre.²¹ Bár ez az írás nem a(z ön)reklám helye, magunk is jeleztük néhány alkalommal a levéltári iratok számbavételének szükségességét. Időről időre fontos és értékes egyházi köziratokat bocsátanak árverésekre antikváriumok. (Például Kriza János püspök az egyház esperesének vagy lelkészének írott levele bizony egyházi közirat, nem magánlevél, ahogyan kínálta az árverésre bocsátó, hiába takarták ki az árverési katalógusban közölt hasonmásból annak korabeli iktatószámát, s írta azt a Vadrózsák gyűjtője saját kezével. Az a(u)kción már csak egy eseménysornak a vége, betetőzése a, tételezzük fel, gondatlanságnak.²²)

Visszatérve szorosabban vett témánkra: van néhány említésre érdemes sajátossága a tárgyunkat képező összeírásnak. Nem véletlen, hogy készítője így fogalmazott: „Nagy Méltóságú K[ormány] Biztos Úr! Nagy Méltóságodnak tegnapi tisztelt rendelete következtül az Unitárius Anyaszentegyházban hivataloskodó papok és iskola tanítók névsorát ezennel mély tisztelem mellett beadom.”²³

Mindössze egy nappal azután tette ezt, hogy a rendelkezést vette. Iktatószámra, számmal-betűkkel kiírt keletre nem hivatkozott, csak a névsort kísérő beadványát látta el aláírásával és jelölte meg elkészültének időpontját: „Nagy Méltóságodnak alázatos szolgálja Székely Sándor m[aga] k[ezével] unitárius püspök, Kolozsvárt ápr[ilis] 13.[-á]n 1849.”²⁴

A fraktur iratok palliumának felzetén pedig ez áll: „Nagy Méltóságú Csányi László Kormányi Fő Biztos Úrnak nagy tisztelettel Kolozsvárt”, és egy pecsétgyűrű nyoma. Azt jelenti ez, hogy a püspök feltételezhetően személyesen, vagy bizalmasa által adta át az iratokat Csányi Lászlónak, ill. annak a személynek (Berde

²¹ MOLNÁR B. Lehel, „Ne hagyjuk szó nélkül! Lopják egyházközségeink levéltári és könyvtári anyagát”, *Unitárius Közlöny* 20 (80), 6. sz. (2000): 2–3., és MIKÓ Ferenc, „Nem hagyjuk szó nélkül” *Unitárius Közlöny* 20. (80.) 8. sz. (2000): 13–14.

²² KÁLNOKI Kis Tamás, „Ebek harmincadján egy Kriza-(köz)irat?”, *Unitárius Élet* 61, 3. sz. (2007): 4–7.

²³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára F 247 3. cs. szám nélkül.

²⁴ Uo.

Mózsa), akit a címzett hivatalában akkor éppen ott talált. Trócsányi Zsolt monumentális anyagmeretet felhalmozó levéltári ismertető leltárában így fogalmazott: „Berde Mózes kormánybiztos (aki korábban a teljhatalmú országos biztos helyetteseként tevékenykedett) Csányi 1849. április 16-án küldte ki.”²⁵

A teljhatalmú erdélyi főkormánybiztos Csányi 1849. március 7-én Kolozsváron kelt levelében tesz említést először Kossuth Lajosnak arról, hogy: „Berde országgyűlési képviselő, volt 3 széki kormánybiztos itt van, őt nem eresztem el, tegnap óta használom őt, nem győzöm a munkát [...]”²⁶

Március 11-én is arról ír, mennyire nélkülözhetetlen számára Berde segítségével: „Kérlek, méltóztassál Berdét nálam hagyni, nélküle lehetetlen győznom a napról-napra szaporodó munkát, ő most jobbkezem.”²⁷

Április 11-én pedig azt jelenti: „Nincs emberem, kibe bízhaszak, holnap Berdét Szebenbe indítom, azt hallom, gyalázatosan gyanúsították Döbröcönbe. Pedig higgyed, hogy ő becsületes és egyetlen egy ember, kit teljes bizadalommal használhatok.”²⁸

Április 14-én az Országos Honvédelmi Bizottmánnyal tudatta: „Szászföldre még a k[ormány]biztos meg nem indíthatám, Berdét küldöm.”²⁹

Április 16-án tudatja Kossuth Lajossal hivatali elfoglaltságának súlyosságát, nehéz terhét: „Ma össze-vissza alakítom körülem a hivatalokat, de a vége mégis az, hogy ha itt vagyok, magam teszem, ha itt nem vagyok – más se teszi. [...] Berdét megindítom holnap – az adó kivetését kötelességül adám.”³⁰

Egy nappal utóbb „Beöthy vesztegleni fog Szebenben, hova már csak elrukolkolom valahára Berdét. Jó ember nem akar odamenni, tolvajt nem akarok én küldeni.”³¹

„Berdét el kölle küldenem Szebenbe.” Ezzel a lakonikus mondattal végződik az a Kolozsvárt, 1849. április 24-én kelt terjedelmes panaszirat, amelyben Csányi kiöntötte lelkét teste fájdalmairól, hivatala vállára nehezedeő terheiről.³²

²⁵ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdélyi kormányhatósági levéltárak* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 608.

²⁶ „Csány levele Kossuth Lajoshoz. Kolozsvár, 1849. március 7.”, in *Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. II.*, sajtó alá rendezte HERMANN Róbert, szerk. MOLNÁR András (Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 1998), 221.

²⁷ „Csány levele Kossuth Lajoshoz. Kolozsvár, 1849. március 11.”, in *uo.*, 224.

²⁸ „Csány levele Kossuth Lajoshoz. Kolozsvár, 1849. április 11.”, in *uo.*, 255.

²⁹ „Csány jelentései az OHB-hoz.”, in *uo.*, 265.

³⁰ „Csány levele Kossuth Lajoshoz. Kolozsvár, 1849. április 16.”, in *uo.*, 269.

³¹ „Csány 1849. április 17-én, Kolozsváron kelt levele Kossuth Lajoshoz.” in *uo.*, 274.

³² „Csány 1849. április 24-én, Kolozsváron kelt levele Kossuth Lajoshoz.” in *uo.*, 289.

Az idézetek meggyőző erővel bizonyítják, hogy az Aranyosrákosi Székely Sándor-féle névtár elkészültének és átadásának idején Berde Mózsza, mint Csány megbízottja, Kolozsváron tartózkodott, helyette ő intézkedett, ő vette kézhez a jegyzéket. Más lehetőség nem kínálkozik annak magyarázatára, hogy miként került Berde Mózes kormánybiztosi iratai közé a jegyzék.

Tisztázandó lenne még, hogy a „Nagy Méltóságodnak tegnapi tisztelt rendelete” kit, kiket mire kötelezett, ki (az irat Csánynak van címezve!), mikor, milyen formában adta ki a rendeletet, hogy az unitárius püspök 24 óra leforgása alatt eleget tett a rendelkezésnek. A helyzet ugyanis az, hogy a rendeletet magát, ill. annak tartalmát egyelőre nem ismerjük. Csány László erdélyi (fő)kormánybiztosságának területén magától értetődően, de Berde Mózes szűkebb körzetében vagy annak szomszédságában (szebeni kormánybiztosság) is éltek római katolikusok, görögkatolikusok (unitusok), görögkeleti románok (ortodoxok), szász és magyar evangélikusok, reformátusok, unitáriusok, zsidók, szombatosok. Ezért furcsa, hogy az unitárius cím- és névtáron kívül más egyházak papjainak és tanítóinak névjegyzéke nem került elő a Berde-regisztratúrából, kormánybiztosi levéltárából, holott az teljesnek mondható.³³ S úgy tűnik, hogy Csány László 1848–1849-es kormánybiztosi iratainak forráspublikációi sem utalnak ilyen kéziratok, nyomtatványok létezésére. De még arra sem, hogy az erdélyi egyházaktól kért(ek) volna hasonlókat. Bár nem zárható ki, de bibliográfiai adatokkal hitelt érdemlően nem is bizonyítható, hogy Csány rendelkezésére álltak volna kinyomtatott vagy más formában közkézen forgó egyházi név- és címtárak. A Csány-féle kormánybiztosi iratokat két vaskos kötetben, 432+399, összesen 831 oldal terjedelemben közreadó, rendkívüli alaposágáról és tájékozottságáról ismert Hermann Róbert történész még ehhez is hozzátette: „A legnagyobb hiányt az a 771 iktatószámból álló leveleskönyv képezi, amelyik Csány országos biztosi működése során keletkezett leveleinek, rendeleteinek, kiáltványainak másolatait tartalmazza. [...] Így kötetünk a teljes 1848/49-es Csány-irathagyatéknek jó esetben egyharmadát, rosszabb esetben egynegyedét vagy egyötödét tartalmazza.”³⁴ Ezért aztán azt állítani, hogy a rendelkezés, amelyre Aranyosrákosi Székely Sán-

³³ TRÓCSÁNYI, *Erdélyi kormányhatósági...*, 610.

³⁴ HERMANN Róbert, sajtó alá rendezte, *Csány László kormánybiztos iratai 1848-1849. I* (Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 1998), 13.; Katona Tamás szerint: „Csány erdélyi főkormánybiztosi iratai jelenleg [...] a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának levéltárában vannak. (Egy részük Bukarestből került vissza, más részük Aradról.)” KATONA Tamás, „Csány László erdélyi főkormánybiztos (1849. január – 1849. május)” in *Kossuth kormánybiztosa. Csány László 1790-1849*, szerk. MOLNÁR András, Zalai Gyűjtemény 30 (Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár, 1990), 222.

dor püspök reagált, Erdély valamennyi egyházára egyformán vonatkozott, biztonságga nem lehet, de az ellenkezőjét sem. Mégis azt feltételezzük, hogy az unitárius lelkészek és tanítók összeírataához Berde Mózesnek köze lehetett, volt.

**Az Unitárius Anyaszentegyházban hivataloskodó
papak és oskola tanítók névtára
1849³⁵**

[Püspök: Székely Sándor, Aranyosrákosi]³⁶

I. Kolozsdobokai e. [gyház] kerületben:

1. Kolozsvárt

papak [a továbbiakban: p.]: Kriza János, Nagy Sándor segéd. [segédpap]
oskola tanítók [a továbbiakban: t.]: Máthé András, leányok tanítója

2. A. [Alsó] és F. [Felső] Szováthon

[p.:] Molnár Miklós

[t.:] Tóth Ferenc

3. Kidében

[p.:] Molnos István

[t.:] a pap tanít, mester nincs

4. Kolo[z]son

[p.:] Bartók Sámuel

[t.:] Darkó Jó[z]sef

³⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára F 247 3. cs. szám nélkül (palliumban)

³⁶ Az Aranyosrákosi Székely Sándor által összeállított névtár családneveinek (vezetéknév) írásmódján nem változtattam. A keresztnéveket pedig csak szükség szerint egészítettem ki (Jó[z]sef, [Z]sigmond), vagy a mai írásmódhoz igazítottam, pl. Ferentz = Ferenc, Lórintz = Lőrinc, Abel = Ábel. Ugyanígy és ugyanezért javítottam a Nints szót Nincstre, az Enlakát Énlakára. Nem javítottam viszont a Danit Dánielre, a Samut Sámuelre, mert ezeket a neveket ma is használják ilyen alakban, formában. A [p.] a papot jelenti, a [t.] pedig a tanítót. Az id. vagy ifj. jelzőket előlről minden esetben hátravettem. A korjelzők (id., ifj.) mindenkor kisbetűvel követik a nevet.

Nem változtattam a településnevek írásmódján sem (úgy maradtak, ahogy azokat az összeállítást készítő püspök ismerte, használta), amelyek időről időre kis mértékben változ(hat)tak, ezért szögletes zárójelek között csak kiegészítettem őket, ahol annak szükségét éreztem.

Aranyosrákosi Székely Sándor magát nem vette fel a névtárba, tekintettel arra, hogy egyházi méltóságánál fogva aláírója (készítője, kibocsátója) volt a dokumentumnak. Közreadó azonban úgy ítélte meg, hogy a névtár első helye őt illeti meg. Ezért [] zárójelben ott tünteti fel a püspök nevét.

II. Tordaaranyos körben

1. Ó Tordán [p.:] Albert János, ifj. [t.:] Aradi Samu, leány tanító	10. Singfalván [p.:] Fodor [Z]sigmond [t.:] Csoma András
2. Thoroczkon [p.:] Sárdi Samu [t.:] Györfi Jó[z]sef és Szabó Áron, leány tanító	11. Szent Mihály falván [p.:] Pap Sándor [t.:] Szöcs Mihály
3. Abrudbányán [p.:] Füzi Ferenc [t.:] Sándor Jó[z]sef	12. Mészkőn [p.:] Bíró András [t.:] Ambrus Pál
4. Bágyonban [p.:] Ferentzi Máté [t.:] Ádám István	13. Csegezben [p.:] Bomhér Sándor [t.:] Székely Károly
5. Kövenden [p.:] Kozma Gergely [t.:] Orbók Ferenc	14. A. [Alsó] Jára /:elpusztult:/ [p.:] Pálfi Jó[z]sef, /:megöletett:/, tehát nincs [t.:] Sándor Pál /: vándorol:/
6. Th. [Torockó] Szent Györgyön [p.:] Gál István [t.:] Báló Samu	15. Túrban [p.:] Imecs Elek [t.:] Nincs – a pap tanít.
7. Ar. [Aranyos] Rákoson [p.:] Bihari Samu [t.:] Csegezi László	16. Szinden [p.:] Marosi Jó[z]sef [t.:] Fodor Samu
8. Verespatakon [p.:] Füzi Sándor [t.:] Lőrinczi Lajos	17. Komjátszegen [p.:] Szegedi István [t.:] Nincs – a pap tanít.
9. Várfalván [p.:] Koronka Antal [t.:] Csiki Sámuel	

III. Keresztúrfiúszéki kör

1. Szentmihályon [p.:] Gál Ábel [t.:] Fekete István	10. N [Nagy] Kadácson [p.:] Ürmösi Samu [t.:] Téth [?] János
2. Ravában [p.:] Árkosi Dénes [t.:] Katona Mihály	11. Korondon [p.:] Kováts Ferenc [t.:] meghalt, most betöltendő.
3. Énlakán [p.:] Vas Pál [t.:] Dimény Dani	12. Tordátfalva [p.:] Ürmösi Jó[z]sef [t.:] Dersi Jó[z]sef
4. Martonosban [p.:] Csegezi László [t.:] Küs Mózes	13. Medeséren [p.:] Szentmártoni Samu [t.:] meghalt, most betöltendő.
5. Bözödön [p.:] Árkosi Mihály [t.:] Ütő Dani	14. Sz [Székely] Keresztúron [p.:] Péterfi Sándor [t.:] egy deák az ottani gimnásiumból.
6. Szent Ábrahámon [p.:] Nagy Ferenc [t.:] Gábor András	15. Csehédfalván [p.:] Szabó Pál [t.:] Bruk [Brók] [Z]sigmond
7. Kis Solymoson [p.:] Barabás János [t.:] Török Jó[z]sef	16. Tarcsafalván [p.:] Bartha György [t.:] Márkos Mózes
8. Új Székelen [p.:] Rafaj Dani [t.:] Mihály Dávid	17. M [Magyar] [Z]sákodon [p.:] Kovács Mihály [t.:] Tordátfalvi György
9. A [Alsó] Siménfalván [p.:] Simén János [t.:] Kozma Elek	18. Sárd /: elpusztítat[ott] :/ [p.:] Kovács Mihály [t.:] Nincs – a pap tanít.

19. Firtos Váralyán [p.:] Nagy György [t.:] Nincs – a pap tanít.	25. B [Bözöd] Újfaluban [p.:] Nincs pap, csak Lévita [t.:] Czirják Pál
20. N. [Nagy] és K [Kis] Kedében [p.:] Péterfi Miklós [t.:] Nincs – a pap tanít.	26. Bordoson [p.:] Ürmösi Sándor [t.:] Nincs – a pap taint.
21. Fiádfalván [p.:] Gvidó János [t.:] Jakab János	27. Pipén [p.:] Vitalis Mihály [t.:] Orbán Mihály organista tanító
22. Csekefalván [p.:] Kozma Lőrinc [t.:] Nincs – a pap taint.	28. A [Alsó]Boldogasszonyfalván [p.:] László Elek [t.:] Nincs – bétöltendő.
23. Gagyban [p.:] Árkosi Jó[z]sef [t.:] Nincs – a pap tanít.	29. Szent Miklóson [p.:] Elekes György [t.:] Nincs – a pap tanít.
24. B [Bözöd] Kőröspatakon [p.:] Jakab Sándor [t.:] Nincs – a pap tanít.	30. N [Nagy] Solymoson [p.:] Gyöngyösi István, id. [t.:] Nincs – a pap tanít.

IV. Udvarhelyi Kör

1. H [Homoród] Almáson [p.:] Máté János [t.:] Varga Ferenc, és egy leánytanító.	4. Der[z]sben [p.:] Intzefi Jó[z]sef [t.:] Sófalvi Jó[z]sef
2. Vargyason [p.:] Gyöngyösi István [t.:] Lőrintzi Mihály és Csép Lajos, még egy tanító hiányzik.	5. Városfalván [p.:] Egyed Mózes [t.:] Darkó Áron
3. Oklánd [p.:] Egyed Ferenc [t.:] Kovács János	6. H [Homoród] Szent Pálon [p.:] Sándor István, ifj. [t.:] Tóth Ferenc

7. H [Homoród] Karácsonfalván [p.:] Sándor István, id. [t.:] Deák I[z]sák	13. Mu[z]snában [p.:] Hatházi János [t.:] Nincs – a pap tanít.
8. H [Homoród] Szent Mártonban [p.:] Cserei Mózes [t.:] Lőfi Elek	14. Lokodban [p.:] Máté István [t.:] Sándor Márton
9. H [Homoród] Jánosfalván [p.:] Török Péter [t.:] Dénes István	15. Recsényéden [p.:] Nagy Mihály [t.:] Tóth András
10. Kénosban [p.:] Sándor Ferenc [t.:] Szabó Mihály	16. H [Homoród] Szent Péteren [p.:] Cseke István [t.:] Albert Miklós
11. Gyepesben [p.:] Barabás Jó[z]sef [t.:] Kisgyörgy Beniam [Benjamin]	17. H [Homoród] újfaluban [p.:] Hajós Mihály [t.:] Kovács István
12. H [Homoród] Abásfalván [p.:] Török Samu [t.:] Sándor Lajos	18. H [Homoród] Keményfalván [p.:] Csiki József [t.:] Nincs – a pap tanít.

V. Marosi Környék

1. Szent Gerlitzén [p.:] Farkas György [t.:] Lőrinczi Elek	4. Szabédon [p.:] Meghalt, bétöltendő. [t.:] Kibédi Jó[z]sef
2. Szent Lászlón [p.:] Albert János [t.:] Szabó Mihály	5. Cs [Csik] Szent Mártonban [p.:] Vitalis Ferenc [t.:] Meghalt, bétöltendő.
3. M [Maros] vásárhelyt és M [Maros] Szent Királyon [p.:] Kelemen István [t.:] Nincs – a pap tanít.	6. Csokfalván [p.:] Huszár György [t.:] Székely Miklós

7. Kálban

[p.:] Pápai [Z]sigmond
[t.:] Simó Béni

8. Vadadban

[p.:] Csép Mózes
[t.:] Kisgyörgy Ferenc

9. Iklandon

[p.:] Csipkés Péter
[t.:] Kisgyörgy Samu

10. Szent Háromság

[p.:] Győrfi Sándor, ifj.
[t.:] Nincs – a pap tanít.

11. Kis Anorjánban

[p.:] Nincs
[t.:] Gvidó Mózes, Lévíta

12. Iszlóban

[p.:] Hadnagy Pál
[t.:] Nincs – a pap tanít.

13. Nyomáton

[p.:] Bán Gergely
[t.:] Nincs – a pap tanít.

VI. Sepsi és Miklósvár széki Kör

1. Árkoson

[p.:] Kús Mihály
[t.:] Árkosi Mózes

2. Bölönben

[p.:] Máté Sándor
[t.:] Albert Áron

3. S [Sepsi] Szent Királyon

[p.:] Farkas Jó[z]sef
[t.:] Vida Jó[z]sef

4. Kököson

[p.:] Serester Samu
[t.:] Farkas Lajos

5. Laborfalván

[p.:] Bedő Lajos
[t.:] Nagy Samu

6. Kálnokon

[p.:] Boér Mihály
[t.:] Imre István

7. S [Sepsi] Kőrispatakon

[p.:] Péterfi Jó[z]sef
[t.:] Bontza György

8. Kilyénben

[p.:] Bakó György
[t.:] Gvidó János

9. N [Nagy] Ajtán

[p.:] Kriza János, id.
[t.:] Bedő Dénes

VII. Küküllői-Környék

1. D [Dicső] Szent Mártonban

[p.:] Barabás Samu

[t.:] Csegezi Jó[z]sef

2. Dombón

[p.:] Nagy Jó[z]sef

[t.:] Kisgyörgy Jó[z]sef

3. Szent Benedeken

[p.:] Máthé István

[t.:] Bordi Jó[z]sef

4. B [Bethlen] Szent Miklóson

[p.:] Barabás Béni

[t.:] Csip [v. Csép] Mihály

5. Ádámosan

[p.:] Kovács Dávid

[t.:] Ütő Gábor

6. K [Kis] Sároson

[p.:] Zoltán Jó[z]sef

[t.:] Kisgyörgy Jó[z]sef

7. Harangláb

[p.:] Lázár Mózes

[t.:] Sipos Dani

8. Désfalván

[p.:] Egyed János

[t.:] Séra György

9. Teremiben

[p.:] Jánosi Sándor

[t.:] Nincs – a pap tanít.

10. Széplakon

[p.:] Menyhárd Péter

[t.:] Nincs – a pap tanít.

11. Szőkefalván

[p.:] Gábor Mihály

[t.:] Nincs – a pap tanít.

VIII. Felső Fejérmegyei Kör

1. F [Felső] Rákoson

[p.:] Siménfalvi Samu

[t.:] Sárdi Jó[z]sef

2. Hévízen

[p.:] Kovács Mózes

[t.:] Botár Ferenc

3. Ürmösön

[p.:] Gálfi István

[t.:] Sütő Jó[z]sef

4. Datkon

[p.:] Hegyi Pál

[t.:] Marosi [Z]sigmond

5. Alsó Rákoson

[p.:] Kovács István, id.

[t.:] Nincs – a pap tanít.

Az Unitárius anyaszentegyházban
hivatalos Kódi Székelyi eskü,
la tanítás kévtára.

1849.

Az Unitáriusok Anyaszentegyházában hívó
 taloskodo' Papok, és Oskolataniók
 Névsora

Eklésziák.	Papok.	Oskolataniók.
I		
<u>Kalocsabokcai</u> e. Kényleben		
1. Kulósvár.	Virra István. Nagy Sándor. Segéd.	Márihe Andrá. <u>Leánykötényje</u> .
2. A. F. Szováshon.	Molnár Miklós.	Tóth Ferentz.
3. Kúdeben.	Molnos István.	de Nagy tanis, Meze. Nincs.
4. Kalóson.	Darkó Samud.	(Darkó József.)
II		
<u>Tordaanya, Körben</u>		
1. Ötödön.	Hj. Alben János.	Anadi Samu. <u>Leánytanisó</u> .
2. Thorocskon.	Sándi Samu.	György József. és Rabó Áron. <u>Leánytanisó</u> .
3. Abudányan.	Füri Ferentz.	Sándor József.
4. Dágyonban.	Ferentz Mária.	Adám István.
5. Köröndön	Körma György.	Orbán Ferentz.
6. Th. heuz Gyöngyön	Pál István.	Báló Samu
7. A. Daloson	Bihari Samu.	Csengeri Sándor
8. Vénasparkon.	Füri Sándor.	Sörinti Lajos.
9. Vánfalván	Vöröskő Antal.	Csikó Samud.
10. Singsfalván	Fodor Sigmund.	Woma Andrá.
11. Szent Mihály falván.	Pap Sándor.	Szász Mihály
12. Misköön.	Béri Andrá.	Amberus Pál.
13. Csegerben.	Bombár Sándor.	Sékely Károly.
14. A. Tára (elgyűlt).	Pálfi József. (meg) Kálend: / szék Nincs.	Sándor Pál. (várandoml.)

Ekleziák.	Papok.	Okhalaranisók.
15. Túrban.	Imecs Elek.	Mérs. — a pap tanár.
16. Seinden.	Manosi Kereszt.	Jador Samu.
17. Konijarhegen.	Szegedi István.	Mérs. — a pap tanár.
III		
<u>Vácparfükiki Kör.</u>		
1. Kuv Mihályon.	Jál Abel.	Fekete István.
2. Kaválan.	Arkos: Dénes.	Karona Mihály.
3. Entalan.	Vas Jál.	Dimény Dani.
4. Maronozban.	Csegeri László.	Vitus Mór.
5. Boriadon.	Arkos Mihály.	Útó Dani.
6. Reus Abrahamon.	Nagy Ferencz.	Sabor Andrá.
7. Kij Kelymoton.	Sarabai János.	Körök Kereszt.
8. Ujkekelen.	Lafaj Dani.	Mihály David
9. A. Siményfalván.	Simén János.	Közma Elek.
10. N. Kádácson.	Urmósi Samu.	Kish János.
11. Kóvondon.	Vörösi Ferencz.	meghalt. nagy leírólendű.
12. Kendarfalván.	Urmósi Kereszt.	Deisi Kereszt.
13. Medsereu.	Reus Maroni Samu.	meghalt. nagy leírólendű.
14. S. Képepuzon.	Deisi Sándor.	egy másik adatai gyengejelű.
15. Eschőfalván.	Szabó Jál.	Dreik Sigmund.
16. Tarcáfalván.	Darsha György.	Maitka Mór.
17. M. Sárkodon.	Vörösi Mihály.	Kendarfalvi György.
18. Sánd. felpuzuzon.	Vörösi Mihály.	Mérs. — a pap tanár.
19. Zsuz Váralján.	Nagy György.	Mérs. — a pap tanár.
20. N. K. Kócleben.	Deisi Miklós.	Mérs. — a pap tanár.
21. Jádófalván.	Szabó János.	Sahab János.
22. Csökfalván.	Közma Sámuel.	Mérs. — a pap tanár.
23. Zagyban.	Arkos: József ~~Szabó~~ .	Mérs. — a pap tanár.
24. B. Kónjapaton.	~~Arkos: József~~	Mérs. — a pap tanár.
25. D. Ujfaluban.	Mérs. Jap. csab. Sándor.	Czirják Jál.
26. Dördöton.	Urmósi Sándor.	Mérs. — a pap tanár.
27. Pjén.	Vörösi Mihály.	Orbán Mihály. orgonista

Calicián.	Tajók.	Skolatanítók.
28. A. Dalogafalván.	László Elek.	Néms - <u>berülendő.</u>
29. Szent Miklós.	Elekcs György.	Néms - a pap <u>tanis.</u>
30. N. Kelymaron.	György János P.	Néms - a pap <u>tanis.</u>
IV. Udvarhelyi Kör.		
1. H. Almáson.	Mári Simon.	Varga Geront. i. egy <u>leányra</u>
2. Vargason.	György János	Sörösi Mihály ^{Néms} <u>ti. Csiz. Lajos</u> meg egy <u>tanító</u> <u>leányra</u>
3. Oklándon.	Egyed Geront.	Néms Simon
4. Derisben.	Birkó István.	Székely István.
5. Városfalván.	Egyed Mária.	Dankó Áron.
6. H. Kútfalván.	J. Sándor István.	Székely Geront.
7. H. Károlyfalván.	Székely István.	Dankó István.
8. H. Kút Maironban.	Cseri Mária.	László Elek.
9. H. Felsőfalván.	Székely István.	Csinos István.
10. Kőrösbán.	Sándor Geront.	Székely Mihály
11. Gyepesben.	Dankó István.	Néms Simon.
12. H. Alsófalván.	Székely István.	Sándor Lajos.
13. Munkásbán.	Haskari János.	Néms - a pap <u>tanis.</u>
14. Székelybán.	Mári István.	Sándor Mairon.
15. Recsenyében.	Nagy Mihály.	Tóth Andrá.
16. H. Kút Beseben.	Csék György.	Alber Mihály.
17. H. Újfalván.	Hajós Mihály.	Néms István.
18. H. Kőrösfalván.	Csék István.	Néms - a pap <u>tanis.</u>
V. Marosi Környék.		
1. Kút Geront.	Farkas György.	Sörösi Elek.
2. Kút László.	Alber Simon.	Székely Mihály.
3. Maironban, M. Kút Kőrösbán.	Kölcsei István.	Néms - a pap <u>tanis.</u>
4. Kőrösbán.	Meghal. <u>berülendő.</u>	Kőrösi István.
5. Cs. Kút Maironban.	Vizsoly Geront.	Meghal. <u>berülendő.</u>
6. Újfalván.	Hajós György.	Székely Mihály.

MŰHELY

Orbán Dezső

Kreáció és (vagy) evolúció. A világ, az élet és az ember létrejötté vallásos és tudományos elméleteinek összehasonlítása

Előrebocsátom, hogy a vallásos elméletet kizárólag a bibliai teremtésmítoszra építem, mert ez a zsidó-keresztény kultúrkör legismertebb és legelfogadottabb teremtésértelmezése. A tudományos magyarázatot korunk ismert és elismert tudósainak munkáira alapozom. Gondolatmenetem végén a forrásirodalomban feltüntettem neveiket és műveiket, amelyekből ihletődtem. Már az a tény, hogy a keletkezés (teremtés) tudományos vizsgálatánál segítségül hívok szakmájukban ismert és elismert tudósokat, kutatókat a kozmológia, a kvantumfizika, a genetika, az antropológia, az informatika területeiről, arra utal, hogy a központi témával a lehető legátfogóbban, kimerítőbben szeretnék foglalkozni. Annál is inkább időszerű a keletkezés vallásos, teremtéselvű (mitikus) és tudományos, fejlődéselvű (evolúciós) egymásnak ellentmondó – vagy ellentmondani látszó! – elméletével foglalkozni, mert a vallásos fundamentalisták a bibliai teremtésmítoszt szó szerint értelmezve (sola scriptura), a teremtést egyszeri, megismételhetetlen, örökre lezárt eseménynek tekintik, amelyben minden tökéletes – mert mögötte egy tökéletes, mindenható Teremtő van – s így nincs szükség fejlődésre, az alacsonyabb fokról a magasabbra történő átmenetre. Ezzel szemben az ún. evolúciós felfogás (amelynek szellemi atyja Darwin) szerint az élet egyre bonyolultabb és változatosabb formái mögött nem egy teljhatalmú istenség van, aki mindenhatóan és mindentudóan mindent irányít, hanem a természet, az anyag örök törvényeinek engedelmessé kényszerűség, a környezethez való alkalmazkodás, a természetes kiválasztódás (szelekció), amely a rátermetebbet, az erősebbet, az életre valóbbat fenntartja, a gyengébbet kiselejtezi. A vallásos és a tudományos

felfogás alapvetően abban különbözik, hogy előbbi teremtésről és Teremtőről beszél, ezzel szemben az utóbbi nem keres mindenáron a létezés mögötti teremtőt. A vallásos értelmezés a minden ok mögötti végső ok, a „mozdulatlan mozgató” (Arisztotelész, Aquinói Szt. Tamás) magyarázat nélküli elfogadásával – vagyis azzal, hogy nem teszi fel kérdést: Ha Isten teremtett mindent, ki teremtette Istent? – leegyszerűsíti, az örök titok világába helyezi a létezés miértjét és mikéntjét. A tudományos nézőpont nem elégszik meg ilyen felelet nélküli felelettel, fel akarván lebbenteni a létezés és élet keletkezése titkának fátylát, mindent megvizsgál, kísérleti úton igyekszik igazolni felvetéseit, hogy elméletei valóságosabbak legyenek.

Sajnos az evolúciós világnézetet darwinistának bélyegzik a vallásosos fundamentalisták képviselői, s mint ilyent, leateistázzák. Meggyőződésem szerint a tudományos világnézet nem ateista, legfeljebb agnosztikus, mert Isten tagadása nem preconcepció (előítéletes). Nem azért tagadja, mert hiszi, hogy nem létezik! Csupán meg akar győződni a tények mögötti valóságról, kétségbevonhatatlan tudományos bizonyítékokkal arról, hogy létezik-e vagy nem a létezés mögött természetfeletti ok. A (poszt)modern kor emberének vallásos világnézete igényli a tudomány kísérletileg bizonyított felismeréseit, vagyis olyan hit kell a szívébe, ami befér a fejébe. Ezért összeegyeztethető a vallás a tudománnyal, a hit az értelemmel. Itt jegyezzük meg, hogy az unitárius vallás a hívő értelem és az értelmes hit vallása. Einstein szerint a tudomány béna vallás nélkül, a vallás vak tudomány nélkül.

Amennyiben a bibliai jelképeket – beleértve a Teremtés könyvében található szimbólumokat – a maguk eredeti jelentése szerint értelmezzük (kontextuális összefüggésben, hermeneutikai szövegértelmezéssel), és nem szó szerinti értelemben, a tudományos világnézettel rokon értelmű magyarázatot kapunk. Pl. A hatnapi teremtés fokozatai a kezdetleges létformáktól haladnak a tökéletesebbek felé, el egészen az ember teremtéséig, amely a fejlődés csúcса, a teremtés betetőzése, koronája. Isten először növényeket, majd állatokat teremt, és nem az emberrel kezdi. Ebben benne van az evolúció, a fokozatos teremtés ténye. Az embert saját képmására teremti, ami által a többi teremtményei közül kiemeli, mintegy felsőbbrendű isteni méltósággal ajándékozza meg, amely viszont nem csak teremtettségéből eredő előjoga, de felelőssége is egyben, a teremtett világgal szemben. Az istenképmásúság minden teremtmény iránti felelős öntudatot feltételez. Azért helyezi az embert az éden kertjébe, hogy őrizze azt.

Feltevődhet a kérdés, vallásos és tudományos szempontból is, hogy miből jött létre a világegyetem. Annál is inkább, mert vallásos berkekben a semmiből való teremtés (creatio ex nihilo) a legelfogadottabb, azzal az indoklással, hogy

Isten mindenható, tehát a semmiből is tud teremteni. Bár a bibliai teremtésmítosz nem támasztja alá egyértelműen ezt a felfogást: „Kezdetben teremté az Isten az eget és a földet” – de nem jelenti ki, hogy miből, nem hangsúlyozza a szöveg, hogy semmi sem volt, pontosabban fogalmazva, a semmi volt, mielőtt valami lett volna. Úgy is értelmezhető, hogy Isten, mivel mindenható, nem a semmiből, hanem a létezőből teremtette a mindenséget, s mivel a teremtés előtt csak ő volt létező, önmagából teremtette, önmagába való visszahúzódás által. A kabbalisták ezt „cicumnak” nevezik. Ez az ún. „elidegenedés”, amely szerint Isten „kiüresítette” önmagának egy részét, elidegenedett önmagának egy részétől, hogy helyet adjon a teremtményeknek. Ez a felfogás számomra rokonszenvesebb, elfogadhatóbb, mint az előbbi, mert benne van kimondatlanul, amit a zsoldár és az evangélium így fogalmaznak meg: „Bár azt mondtam: Isteneknek mondanak titeket és a Magasságbeli fiai vagytok mind” (Zsolt 82,6) és „Jézus folytatta: „Hát nincs megírva törvényetekben: Én mondtam: istenek vagytok?” (Jn 10,34) A tudományos teremtésmélettől szerint egy csillag gyermekei vagyunk, mert csillagporból születtünk. Szervezetünk minden szénatomja valamikor a Napunkat megelőző szupernova csillag belsejében keletkezett, és annak szétrobbanásával, naprendszerünk létrejöttével a Földre került, majd beépült szervezetünkbe. „Csillaggyermekek”, bibliai megfogalmazással: istenfiak vagyunk, mert Isten önmagából teremtett, saját képére és hasonlatosságára.

A következőkben külön-külön foglalkozom minden létező keletkezésének, valamint az élet eredetének és az ember megjelenésének vallásos és tudományos elméleteivel, valamint azok összehasonlításával.

A vallásos világnézet – mint már említettem – kreacionista. Minden létező létokának Istent, a végső valóságot tekinti. Azt, hogy hogyan és miből teremtette a világot, eltörpül amellett, hogy miért, mi célból. A teleológiai vizsgálódás abból indul ki, hogy Istennek nem lehetett más célja a világ és az ember teremtésével, mint hogy teremtményei az ő terveit érvényesítsék, dicsőségét hirdessék az által, hogy lényének lényegét, a tökéletességet lépésről lépésre megvalósítják. Pál apostol szerint ami Istenből rejtve maradt, az alkotásainak értelmes vizsgálata által megismerhető („Láthatatlan valóját, azaz örök hatalmát és istenségét meglátja alkotásain az értelem a világ teremtésétől fogva.” Róm 1,20). Logikus érvelés, mert a teremtésből következtethetünk a Teremtőre. A tudomány, az ész mindenhatóságában bízva, abban segít a vallásnak, hogy ami Istenből közvetlenül, az embernek adott kijelentése által meg nem ismerhető, azt teremtésének értelmes vizsgálatával megismertesse.

A létezés, a teremtés vallásos és tudományos megközelítése is egyetért abban, hogy a világnak volt egy meghatározott kezdete: „Kezdetben teremtette Is-

ten az eget és a földet” (1Móz1,1). A tudományos kozmológia ősrobbanásról beszél az univerzum keletkezésére vonatkozóan. E szerint az ősrobbanás előtt mérhetetlen, fölfoghatatlan szingularitásban leledzett minden, egy atommagnál is kisebb térfogatú sűrűségben (Barrow, Hawking). Ekkor még nem volt anyag, tér és idő. Azért kapta a szingularitás (egyedi) megnevezést, mert nem volt, s nincs hozzá hasonlítható állapot. Ettől a kezdettől 15 milliárd év telt el. A Napunk 4 és fél milliárd éves. Figyelemre méltó az is, hogy a robbanásnak megfelelően erősnek kellett lennie: nem túl erősnek, sem túl gyengének, hogy az atomok összetevői, a proton és a neutron létrejöhessenek, hogy a hidrogénatom héliumatommá változhasson, amely minden csillagmagfúzióban lejátszódik, sőt a csillagok születését megelőző csillagporban már beindul a hidrogén héliummá válása (biproton elmélet). Ha nem megfelelő erejű a robbanás, nem tágulna és nem hűlné az univerzum, nem keletkezhetek volna galaxisok, csillagrendszerek, bolygók, mert egy idő után visszazuhant volna, vagy visszazuhanna önmagába. Ezt nevezi a tudomány nagy recssnek. A tudósok szerint végtelenül táguló univerzumban vagyunk, mégpedig úgy, hogy az ősrobbanástól eltelt időhöz viszonyítva a galaxisok egymástól való tágulási sebessége meghatározódik, vagyis nem a térben távolodnak, hanem a térrel (Barrow, Hawking). A kozmológusok szerint az, hogy ez így van, az ősrobbanás első billiomod másodpercében, az ún. Planck-időben dőlt el, amelynek értéke 10^{-43} . Mert ha pontosan nem ilyen precízen és intenzitással robban, megtörténhetett volna, hogy minden még létrejötté előtt önmagába zuhan és megsemmisül. Vagyis sokkal valószínűbb volt, hogy a nincs legyen, mint a van! Mégis az, hogy így lett, hogy a van van, arra enged következtetni, hogy ez nem a véletlen műve. Minden, ami van, az egész univerzum, úgy van megalkotva, mintha egy intelligens lény tervezte és teremtette volna. Ezért a vallásos emberek Isten létét bizonyítottnak látják ebben. A tudományos álláspont ennél sokkal prózaibb: az, hogy minden így van, ahogy van, a fizikai törvényeknek, a magfúzióknak, szubatomi szinten az elektromágneses kölcsönhatásnak és a makrogravitációnak tulajdonítható.

Most egy lépéssel továbbmegyek és az univerzum keletkezésének csodájához mérhető csodával, az élet keletkezésével foglalkozom, annak vallásos és tudományos elméletével.

A vallásos hitfelfogás szerint az életet Isten teremtette, mert: „nálad van az élet forrása, a te világosságod által látunk világosságot” (Zsolt 36,10), úgyszintén az embert is, az Ő képére és hasonlatosságára (1Móz 1,27), a teremtésmítosz szerint a teremtés hatodik napján. Természetesen itt a napok alatt nem a reggeltől estig terjedő napot kell érteni, hanem földtörténeti korszakokat, aionokat. Az ötödik napon (korszakban) a fejlett idegrendszerrel rendelkező, magasabb rendű

emlősállatok voltak teremtvé. Ez arra enged következtetni, hogy a hatodik napon teremtett ember nem azoktól függetlenül volt megalkotva, hanem belőlük emelkedett ki, múltja közös azokéval és az azt megelőző korok élőlényeivel. A sorok közt is olvasni és gondolkodni tudó ezt is kiolvashatja a bibliai teremtéstörténetből. S ez már a tudományos keletkezéselméletet támasztja alá. A tudományos felfogás szerint az ember múltja közös, nemcsak az emlősállatokéval, de ha időben még jobban visszamegyünk, közös a halakéval (a magzatvízben fejlődő embriónak kezdetleges „kopolyúja” van, ami aztán a tüdő kifejlődésével egy időben elcsökevényesedik). Sőt, a merészebb genetikusok (pl. R. Dawkins) a növényekkel is rokonságba hoznak (pl. az élesztőgomba és az ember genetikai állománya kb. 20%-ban megegyezik. Földünk első élőlényei a vírusok és baktériumok voltak. A sejtosztódásos szaporodás csak jóval később valósult meg, amikor a környezet is alkalmassá vált erre. Mindaddig megválaszolatlan, hogy az élet egyetlen élő sejtből (össejtből) fejlődött-e ki, vagy szimultán, a föld minden pontján, amikor és ahol a környezet ezt lehetővé tette. Ez utóbbi a valószínűbb. Tény az, hogy egy sejt létrejötte is csodaszamba megy, mert annyi szerencsés „véletlen” kell egyidejűleg jelen legyen, hogy az a valószínűségszámítást is próbára teszi, kezdve a megfelelő környezettel, folytatva a sejtösszetevő makromolekulák (aminosavak, nukleinsavak, fehérjék) megfelelő arányban és bázissorrendben (DNS–RNS) enzimkatalizátor jelenlétében történő kombinációjáig stb. Ami megint arra enged következtetni, hogy nem a véletlen műve volt. Van olyan hipotézis, amely szerint az, hogy ez véletlen megtörténhessen, olyan valószínűtlen, mintha egy darabokra szedett Boeing 747-et egy hurrikán felkapna, és a levegőben úgy összerakna, hogy minden csavar a helyére kerülve, egész gépként tenné le. Csupán azt a tényt mellőzik az ekként vélekedők, hogy a természetnek sok milliárd év állt rendelkezésére a kísérletezéshez, hogy az „őslevesből” életet kotyvaszon, és receptet írjon! Ami viszont lehetetlennek tűnik az emberi okoskodás számára, az nem lehetetlen Istennek. Az evolucionisták szótárában van egy ilyen fogalom: halmozódó evolúció (R. Dawkins). Ez a természetes kiválasztódás törvényének megfelelően előnybe juttat olyan szervváltozást (pl. szem, fül, szárny, karom), amely alig észrevehetően, de hasznosabb az előbbinél (pl. a sas éleslátása fokozatosan fejlődött ki, olyan egyedek versenyképesebb fennmaradásával, amelyeknek jobb volt a látásuk fajtársaiknál). Ez pedig megszámlálhatatlanul sok generáció alatt eredményezte a mai képességet. Van egy másik fogalom: a mutáció. Ez ugrásszerű átalakulást, változást eredményez, amely új szerv vagy faj megjelenéséhez vezet(het). Az előnytelen mutációt a természetes szelekció kiselejtezi, míg az előnyöst érvényesíti. A természetes szelekció, a halmozódó evolúció és az előnyös mutáció eredményezte és eredményezi az életképes gének fennmaradá-

sát és nemcsak túlélését, hanem azok egymással is rivalizáló, de a fennmaradás közös célja érdekében összefogó együttműködését. Ez hozta létre az egyre tökéletesebb fajspecifikus szervezeteket és egyedeket, amelyeken keresztül a gének „halhatatlóságukat” igyekeznek biztosítani. A gének végső soron felelősek az intelligenciáért, ami, mondjuk úgy, isteni hivatással ruházta fel őket. A gének replikálódása és mutációja elősegítette az emberi evolúciót. Az ember létrehozta szellemi kultúráját, amelynek alapvető replikációs egysége a mém, amely úgy működik, akár a gén, csak nem a biológiai közegben, hanem az emberi agy által megteremtett kultúra közegében.

Dawkins szerint már az előembertől kezdődően kezdtek kialakulni, az egyes gének szerencsés kollaborálása által a kulturális információk átadására képes kis „géncsomagok”, amelyek igen lassú filogenetikus fejlődés során annyiszor ismétlődtek, hogy örökölhetővé váltak. Ezeket nevezte replikátoroknak. A replikátor olyan génformáció, amely képes önmaga másolására. Ez a másolás néha pontatlan, tehát lehetőséget ad a mutációk keletkezésére, amely evolúciós szempontból lehet előnyös vagy előnytelen. A gének nem gondolkoznak, etikai szempontból semlegesek. Dawkins abban látja az emberi és állati agyműködés közti különbséget, hogy az állati replikátor csak egymotívumú: önmaga másolását csak a faj és a létfenntartás érdekében vezérli. Ezzel szemben az embernél pluszban megjelenik, az öntudat által megszülető gondolateszmék terjesztésének az igénye, kultúrateremtő képesség. Különböző eltérő „akaratú” mémek harcba keveredhetnek egymással az agyban, amely eredményeként egyes mémcsoportok vesztesek lesznek, mások győztesek. A mémek harca hozza létre a gondolkozás, ítéletalkotás képességét, sőt közvetett módon a hitre, az elvonatkoztatásra való késztetést, képességet is! A mémeknek csupán az értékválasztás megvalósulásába nincs beleszólásuk.

A fent felvázoltak lexikális információkat hordoznak, de céloom nem az olvasmányaimban szerzett ismeretek fitogtatása. Általuk arra szeretném ráirányítani a figyelmet, hogy Isten a teremtő fejlődés és a fejlődő teremtés törvényét alkalmazza. Ezért vakvágányra vezet, ha így tesszük fel a kérdést: kreáció vagy evolúció? Mert mind a kettő egyszerre! Kreáció és evolúció. Az isteni teremtés a fejlődés lehetőségét már tartalmazza és a fejlődés, a gondviselés által új teremtést vagy újjáteremtést eredményez.

A következőkben az univerzum és az élet keletkezésének vallásos és tudományos vizsgálata után nem mehetek el szótlánul az ember tudományos (evolúciós) származáselméletével kapcsolatos felismerések mellett, mert a bibliai teremtésmítoszon alapuló vallásos származáselméletet ismerjük. A tudományos elmélet tényekre hivatkozik. Közép- és Dél-Afrikában (Olduva, Turkána) elő-

emberkoponyákat találtak, úgyszintén, emberszabású majmokét is, amelyeket összehasonlítva következtetnek az evolúció fokozataira: a hominidák, vagyis az előemberek koponyacsontja méretéből következtetnek agytérfogatára, amely számottevően megnövekedett – az emberszabású majmokéhoz viszonyítva – a függőleges testtartás és a húsevésre való áttérés – által. Az agy növekedésének fokozatai jelzik az emberré válás mérföldköveit (a felnőtt ember agytérfogata 1350 köbcenti, míg a csimpánzé csak 1100). Az agy megnövekedésével egy időben, illetve a függőleges testtartásnak köszönhetően az előemberek hangképző szerve is kifejlődött a gégefőben (ez csak az emberre jellemző), amely lehetővé tette a tagolt, értelmes beszédet. Az ember az értelmével (magnövekedett agy) és kommunikációs képességével (beszéd) emelkedett ki az állatvilágból. Istenképűsége ebben mutatkozott meg. Ahhoz hasonló történt az emberrel, csaknem egymillió évtől számítva, mint amilyen az élet keletkezésének csodája: megjelent az emberi tudat, a Teremtőhöz való hasonlóság tudata. A tudósok ennek megjelenését az őskőkorszakból fennmaradt emberösök által készített kezdetleges kőeszközökkel látják bizonyítottnak. Az eszközkészítés intelligenciára utal. Egy kőeszköz vagy egy számítógép lényegében ugyanazt árulja el: az emberi szellem korlátlan megismerési és alkotási képességét, amely Isten munkatársává teszi. Az „...olyanok lesztek, mint az Isten: tudni fogjátok, mi a jó és mi a rossz” (1Móz 3,5) Isten-kísértő kijelentés, ebben találja meg a legteljesebb igazát és beteljesedését.

Utoljára hagytam az idővel való foglalkozást. Az anyag és frekvencia térben való mozgását mérik az idővel. Tehát az idő olyan mozgás, amely sebességfüggő. Einstein relativitáselmélete szerint csak egy állandó van, a fénysebesség, amelyet anyagi részecske nem haladhat meg. A gravitáció meggörbíti a teret, és a fény terjedési sebessége ebben a görbült téridőben lelassul. Szupererős gravitáció esetén az idő úgymond „megáll”: ilyen jelenségre kerül sor egy szupernova-robbanás után keletkezett feketelyuk közelében, amely a teret nem csak meggörbíti, de a fényt is foglyul ejti, az időt is megállítja. A már idézett Szent Tamás szerint Isten nem az időben teremtett, hanem az idővel, mert az időt is ő teremtette. Lényegében kétféle időről beszélhetünk: az ún. Kronoszról, amely műszerekkel (órával, atommaghasadással) mérhető. Ide tartozik a már említett Planck-idő, ami a másodpercnek 10^{-43} hatványa, amit lényegében mérni sem lehet, csupán elméletileg igazolható. Ez az ősrobbanás kezdete, ez az idő legrövidebb története. Ezzel szemben van az ún. csillagidő, amely a csillagok életidejét méri, s amely örökkévalóságként értelmezhető. Angelus Silesius szerint: „A lélek egyik szeme az időt látja, miközben a másik szemével az örökéletre néz.” Van tehát egy mérhetetlen idő, ez az ún. Kairosz. Ez lényegében az időn túli időtlenség állapota, amelyben

megszűnik a téridő korlátja. Ez lényegében szellemi tudatállapot. A Kairoszt szent időként értelmezhetjük. Ebbe nyerhetünk bepillantást rendkívüli lelkiállapotokban, a katarzisszerű extázis tudattalan és egyben tudatfeletti élményének átélésekor. Erről tanúskodnak a valóságos megtérésen, újjászületésen átesettek emberek. A Kairosz ízével ismertetnek meg a gondtalan ünnepnapok, a valódi vallásos élményben részesítő istentiszteletek, a művészetek, az önfeledt jócselekedetek. Akkor léphetünk be ebbe az időbe, ha eljutunk az egonélküliség állapotába. Buddha is ezt tanította. A nirvána – eredeti páli nyelven „nibbána” – kialakítást, ellobbanást jelent. Az énnel érzett tudat ellobbanását, s általa az ürességbe lépést. Ez az üresség viszont a legteljesebb teljességet foglalja magába.

Összefoglalás

Gondolatmenetemben arra törekedtem, hogy ismereteimet személyes hit- és életfelfogásom, valamint világszemléletem és értékrendem prizmáján keresztül újraértelmezsem, hogy azokat belsővé tegyem. Nem volt szándékom a tudátlékoskodás, sem a tévedhetetlen véleménynyilvánítás. Csupán töprengtem, elgondolkoztam a világ és az élet végső dolgairól. Amennyiben olvasóimat magammal együtt gondolkodásra készítettem, úgy célomat elértem.

Felhasznált irodalom

- John BARROW, *A világegyetem születése*, ford. BOTH Előd (Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1994), 162.
- Paul DAVIES, *Isten gondolatai*, ford. BÉRESI Csilla (Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1996), 254.
- Paul DAVIES, *Az utolsó három perc*, ford. BOTH Előd (Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1994), 188.
- Stephen W. HAWKING, *Az idő rövid története. Az ősrobbanástól a fekete lyukakig*, ford. MOLNÁR István (Budapest: Akkord Kiadó, 2003), 240.
- Werner J. GITT, *Idő és örökkévalóság*, ford. N. N. (Budapest: Evangéliumi Kiadó, 2000), 160.
- Richard DAWKINS, *Folyam az édenkertből*, ford.: BÉRESI Csilla (Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1996), 154.
- Richard DAWKINS, *A vak órásmester*, ford. SÍKLAKI István, SIMÓ György, SZENTESI István (Budapest: Kossuth, 2005), 432.
- Richard LEAKEY, *Az emberiség eredete*, ford. BÉRESI Csilla (Budapest: Kulturtrade Kiadó, 1995), 170.

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA – SZERTARTÁSOK

Gyerő Dávid

Itt van Istened!¹

Vigasztaljátok, vigasztaljátok népemet! – mondja Istenetek. BeszéljeteK szívhez szólóan Jeruzsálemmel, és hirdesséteK neki, hogy letelt rabsága, megbűnhődött bűnéért, hiszen kétszeresen sújtotta az Úr keze minden vétkéért. Egy hang kiált: Építsetek utat a pusztában az Úrnak! Készítsetek egyenes utat Istenünknek a kietlen tájon át! Emelkedjék fel minden völgy, süllyedjen le minden hegy és halom, legyen az egyenetlen egyenessé és a dombvidék síksággá! Mert megjelenik az Úr dicsősége, látni fogja minden ember egyaránt. Elszárad a fű, elhervad a virág, de Istenünk beszéde örökre megmarad. Magas hegyre menj fel, aki örömhírt viszel a Sionnak, harsány hangon kiálts, aki örömhírt viszel Jeruzsálemnek! Kiálts, ne félj! Mondd Júda városainak: Itt van Istenetek!
(Ézs 40,1–5.8–9)

Ha egy mondatban kellene értelmezni az idei ünnepi év jelentését, a vallásszabadság törvénye kihirdetésének és egyházunk megalakulásának 450. évét, én legszívesebben azt mondanám: bárcsak adventünk is lenne ez az év! Bárcsak ne visszanezés lenne, hanem előretéKintés is. Ne csak hálaadás és köszönet, hanem álmódás és tervezés is! Ne csak méltatás és értékelés, hanem bizakodás, többre készülés is! Egy jelképpel mindent elmondva: bárcsak ne hosszú hajú, elszánt teKintetű, Körösfői Kriesch Aladár-os, Liszt Ferenc-es, klasszikus Dávid Ferenc-

¹ Elhangzott 2018. december 8-án Kolozsváron, a Magyar Unitárius Egyház zsinatának ünnepi ülésén.

szobrokat emeltünk volna a múltnak, hanem posztmoderneket is a jövőnek, amelyek üzenetét ma a többség lehet, hogy nem értené pontosan, de amelyek holnap, esetleg azonosak lehetnek volna az unitárius vallás eszméivel.

A vallásos ember gyakorlatában az egyházi év az adventtel kezdődött. Nemcsak a karácsony közelsége miatt volt ez így, amelynek szép jelképéhez, a születéshez jól talált a folytatás: a növekedés, a tanulás, a kiteljesedés. Főként azért volt ez így, mert a kezdés, azaz a születés valójában nem a fogantatással indul, hanem már azelőtt az arra való készüléssel, a ráhangolódással, sőt ha kell: a kiérdeklődés börtjével. Jól tudjuk, ha valamit igazán akarunk az életben, arra rá kell hangolódni – így volt ez régen az egyházi szolgálattal, és így van ez azóta is, az ember személyes életével is.

Ezért kezdődik előlről a vallásos szolgálat minden évben az adventtel: nem a karácsonnyal vagy az újévvvel, hanem az azokra való készüléssel. Mert advent két szóval: lelki idő. Nem az vár jól, aki tervez, aki számol, aki időben megveszi a díszeket és ajándékokat, hanem az, aki hagyja magát meglepni is, aki figyel is, aki nyitott szívvel vágyakozik is, aki megérinthető, megszólítható, elérhető is. Aki megpróbálja megérezni, megsejteni azt is, hogy minek van éppen itt az ideje az életében. Ezért érzem azt, hogy bárcsak ez egész ünnepi év advent is lenne, annak megsejtésére, hogy milyen legyen a következő 450 vagy 250 vagy 50 évünk úgy, hogy jó legyen.

Az Ézsaiás próféta könyvéből választott mai rész klasszikusan adventi üzenet, de jelképe az idej ünnepelésünknek is. Benne van egyfelől a 450 éves múlt, mint Dávid Ferenc és kortársai óta élt hitelődeink drága öröksége. Benne van a jövő, mint egy adventi lehetőség, de benne van mindenekelőtt a ma, ez az édeskeserű jelen, aminek a feladata a kettőt úgy összekötni, hogy a múlt a jövőben megújultan tudjon tovább élni.

Vigasztaljátok, vigasztaljátok népemet – mondja Istenetek. Ezzel kezdődik az adventi üzenet, és ezzel indult a mi ünneplésünk is. Beszéljetekek szívhez szólóan Jeruzsálemmel, és hirdessétekek neki, hogy letelt rabsága, és megbűnhődött bűnéért. Jeruzsálem a zsidó és a keresztény vallásban is nemcsak a várost jelenti, hanem annál többet: a népet, a közösséget, az Istenhez tartozó világot is. Idén és ma jelenti a mi magyar unitárius egyházunk egyetemességét is, amelynek az értelméhez és a szívéhez is szólóan beszélteünk, imádkozteünk, prédikálteünk, előadteünk és bemutálteünk, leleplezteünk és felaválteünk az ünnepi évben.

És volt ez évben valóban vigasztalás és vigasztalódás is azért a sok veszteségért, sérülésért és kárért, amelyet közösségünk a múltban elszenvedett, illetve okozott. Sokszor olyan mélységbe kerülve vártuk a vigaszt, a biztatást, az adventet, hogy a remény helyett a kétség szólt: a holnapot sem fogjuk megérni, nem-

hogy a 450 éves ünnepet. Hogy pusztulásunk mégsem vált valóra, hogy letelt rabságunk, hogy megbűnhődtünk bűneinkért, hogy a nekünk ártók büntetése nem a mi dolgunk, hanem az igazságos és könyörülő Istené, hogy tanultunk a vétkeinkből is, amelyekért százszorosan sújtott az Úr keze – ezeket is éreztük mi is az ünnepi évben, gyógyír volt ez a mi vigasztalódásunkra is, akárcsak a zsidókéra Ézsaiás idején. De vannak ennek a hálás, igyekvő, egységet kereső, a vallásos és nemzeti jellegben egyensúlyra törekvő mai öntudatnak a régi prófétákénál jobb eszközei is a vigasztalódásra.

Saját személyes életünkből tudjuk, hogy megvigasztalódni akkor lehet, amikor a sérülést okozó baj megszűnik, az okozott kár megtérül, és az élet új formában tovább nő. Ki ne tapasztalta volna meg a vigasztalódás könnyítő ízét, amikor a megbántó barát bocsánatot kért, a hűtlen szerető visszajött, s ha nem jött: a válás utáni sötétséget új társ szeretete ragyogta be, ha a rákos daganat hihetetlen módon nem újult ki, és nem terjedt tovább?

Nemcsak személyes, de közösségi életünkben is így van ez, kedves testvéreim. Unitáriusként is csak akkor tudtunk igazán megvigasztalódni, talpra állni és újrakezdeni, amikor a sérülést okozó baj megszűnt, a keletkezett kár helyreállt, és az élet a régi romokon új formában tovább nőtt. Gondoljunk csak a főtéri templomra Kolozsváron, amelyet katonákkal vettek el tőlünk, amelynek hiányában száz évig magánházaknál kellett imádkozni és gyűjteni az erőt, a reményt és a pénzt ahhoz, hogy újjá tudjuk építeni, itt, ezen a helyen ez újat, és benne az új imádság és az új zsoldár megvigasztaljon. Gondoljuk a régi kollégiumi épületekre, amelyeket szintén elvettek tőlünk, például a közeli zárdára, és amelyek elvesztéséből csak úgy tudtunk megvigasztalódni, hogy újakat építettünk, pl. itt a szomszédban az új kollégiumot, vagy Székelykeresztúron az új gimnáziumot. Ez újjáépítések pedig olyan jól sikerültek, hogy az unitárius középiskolák teljesítménye ma nemcsak vigasz, hanem büszkeség, teljesítmény, mai szóval: brand.

Az ézsaiási gondolat azonban folytatódik, és vele együtt tovább kell haladnia a mi ünnepi gondolatmenetünknek is. Mert vannak helyzetek, amikor vigasztalódás nélkül nem lehet tovább élni – vannak viszont olyan helyzetek is, ahol nem vigaszból kell élni. Egy hang kiált – írja a próféta – Építsetek utat a pusztában az Úrnak! Készítsetek egyenes utat Istenünknek a kietlen tájon át! Emelkedjék föl minden völgy, süllyedjen le minden hegy és halom, legyen az egyenetlen egyenessé, a dombvidék síksággá! Úgy érzem, unitárius adventi eszmélésünknek ebben az irányban kell keresnie a folytatás útját most, midőn az ünnepi év lecsengett, karácsony után újra dolgozni kell, a szolgálatot jobban folytatni kell. A hang pedig, az útmutató és biztató hang nekünk is azt mondja, amit a babiloni fogság után hazatérő és az életet újrakezdő zsidó népnek mondott a próféták által.

Építsetek utat a pusztában az Úrnak! Isten országa építése, Isten teremtő és gondviselő munkájának betöltése a dolgunk továbbra is, de nem akárhol, hanem a pusztában is: ahol még nem volt sem út, sem építés! Ott, ahol nincs egyházi élet, nincs hívő ember, szeretetközösség, nincs istenélmény: ahol mi még nem jártunk, de ahol megjelenni nekünk is kötelességünk, mert várnak. Készítsetek egyenes utat a kietlen tájon át! Nem csak a kies, azaz gazdag és kövér tájakra hív a szolgálat, hanem azokra is, ahol hiányzik az egyenes út, ahol nincs béke, rend és nyugalom, ahol sivár kietlenség van, vagy fényes kábelek műanyag liánjai fojtogatnak – lelki értelemben.

Emelkedjék föl minden völgy, süllyedjen le minden hegy és halom, legyen az egyenetlen egyenessé, a dombvidék síksággá! Más szóval: legyen úgy is, ahogy még nem volt, másként is a megszokotthoz képest, másként is annál, ahogy mások végzik. Úgy, ahol a völgy fent van, nem lent, ahol a hegy és a halom süllyed, nem emelkedik, ahol az egyenetlen kiegyenesedik, a kidomborodó pedig egysíkú lesz. Legyen fordítva is, ne csak úgy, ahogy régen volt, ahogy mindig is jó volt, ahogy beidegződött, ahogy mi szoktuk csinálni, ahogy örököltük.

Ha jól belegondolunk, ezt az építést, ezt a készítést, ezt a felemelkedést és süllyedést már ez ünnepi évben elkezdtük. Ki gondolta volna például, csak pár évvel ezelőtt is, hogy Torda főterén a katolikus templom kertjét mi, unitáriusok ötven évre megkapjuk, és ott a vallásszabadság törvényét megörökítő emlékművet állítunk! Zárójelben jegyzem meg, örül a lelkem mindig, amikor az emlékmű újszerű, jövőbe mutató formáját meglátom! Ki mert volna arról álmodni még az 1990-es vagy a 2000-es években is, hogy a magyar Országgyűlés törvényt hoz a vallásszabadság napja méltatásáról a Kárpát-medencében? Vagy arról, hogy az Európai Parlamentben, Brüsszelben és Strasbourgbán konferenciák és kiállítások értékelik az unitárius örökségeket?

Ki gondolta volna, hogy Kolozsvár második legrégebb polgári épületéből, az unitárius püspökök lakásából olyan közösségi intézmény lesz, amelynek mások is a csodájára járnak? És végül ki vette eddig komolyan azt az ígéretet, hogy Bukarestben unitárius ingatlanunk lesz az ottani hívek szolgálatára – de az unitárius értékek szélesebb megjelenítésére is? Lássuk be, nem sok ilyen tapasztalatban volt korábban részünk, és bár megköszöntük, akiknek meg kellett, nem csak egyszer, hanem sokszor, legyünk érte hálásak is és töltsük meg tartalommal!

Utána pedig szolgálatunkkal próbáljuk jobbá tenni ezt az idén megvigasztalt, hálás, nagyra értékelt, világosan többre hivatott egyházat! Ezért, ha egy mondatban kellene értelmezni az ünnepi év folytatását, legszívesebben azt mondanám: ma bárcsak mi is ilyen ézsaiási építéssel is, ilyen újkészítéssel is folytatnók a munkát! Az építést és a készítést pedig nem is épületre vagy ingatlanra vonat-

kozó értelemben mondom, hanem lelki, szellemi jelentésében. Például úgy, hogy új kátét fogalmazunk meg hitelveinkről, új énekeskönyvet rendelünk a zenei életményeinkhez, új liturgiai elemeket fogadunk be az istentiszteletünkbe, és ami számomra a legkedvesebb: új szervezeti, működési elveket keresünk a mai elavult szabályok helyett hatékonyabb intézményi működésünkhöz!

Kedves testvéreim! Elszárad a fű, elhervad a virág, de Istenünk beszéde örökre megmarad – ígéri Ézsaiás próféta a babiloni fogságból hazatérni készülő népnek. Nem arról beszél, hogy nem lesz többé száradás, nem lesz többé hervadás, nem lesz több nehézség vagy fogság, hanem hogy van valami, ami tovább tart, és több ereje van, mint az elmúlásnak: Isten biztató, többre hívó szava, jelenléte. Elszáradt a fű, elhervadt a virág sokszor személyes, családi közösségi múltunkban egyaránt, ahogy elhervad a természetben is minden őszt végén, minden télelőn. Unitárius történelmünk is sok példát tud adni erre, a dési egyezés hiteli megkötéseitől a háromszéki templomfoglalásokon át a huszadik század borzasztó elszáradásaiig.

Sőt száradunk és hervadunk eleget a mában is. Hogy csak egy példát említsek, a változás óta országunkban háromszor tartottak népszámlálást, nagyjából tízévente, s ezek mindenike azt mutatta, hogy minden tíz évben nagyjából tízezer egyházztaggal lettünk kevesebben. Ezt a statisztikai adatot pedig nem árnyalja az a párhuzam sem, hogy más keresztény testvérek ugyanezen időszakban tízszer annyit, százezer egyházztagot veszítettek el minden tíz évben.

A prófétai látomásban azonban nem a hervadás és a száradás a hangsúlyos, hanem az, hogy: Istenünk beszéde örökre megmarad. Mit mond e beszéd? Magas hegyre menj föl, aki örömhírt viszel a Sionnak, harsány hangon kiálts, aki örömhírt viszel Jeruzsálemnek! Kiálts, ne félj! Mondd Júda városainak: itt van Istenetek! Kedves testvéreim! Ünnepi évünk végén lélekben menjünk fel unitárius mivoltunk magas hegyeire, és onnan próbáljunk meg mi is harsány hangon örömhírt kiáltani az erdélyi és magyarországi falvainknak és városainknak. Ez örömhírnek pedig legyen azon egyszerű és nagyszerű tartalma, hogy itt van, velünk van a mi Istenünk is. Itt van, ahol voltunk és vagyunk, de ott is van, ahová még mennünk kell. Velünk van abban, amilyenek voltunk és vagyunk, de abban is, amilyenekké ezután kell válnunk!

Egyház vagyunk, hivatásunk: a vallás mint Isten és emberek közti kötődés erősítése, a hit mint Istenbe vetett bizalom növelése, Isten teremtő és gondviselő jelenlétének kiáltása. Azért fontos ezt hangsúlyozni, mert a kiáltásban teremtő erő van, meggyőződés van, a félelem, a rejtőzködés és lapulás ellentéte van. Nem hiába kapcsolja össze a kettőt a próféta, amikor azt írja: Kiálts, ne félj! Mi, akik

féltünk eleget, rejtőzködtünk eleget, lapultunk eleget, éppen ideje, hogy megkeressük, hogyan lenne a legjobb az unitárius evangéliumot ma kiáltani?

Gyermekkorom legelső kiáltó emlékei édesapám szülőfalujához, az ürmösi házhoz kötnek, az első szobához az utca felől, ahol az ablak alatt kora reggel megállt a csordapásztor, és elkiáltotta hosszan, elnyújtva, azt, hogy: Hajts ki, hó! Kicsit később, körülbelül kéthetente, a falu hírnöke is megállt az Új utcánál, megfújta a trombitáját, hangosan, ércesen, és elkezdte kiáltani a községháza vezetése által épp rábízott üzenetet: Közhírré tétetik a lakosságnak!

Azóta megváltozott a világ, falvainkban a pásztorok már nem kiáltoznak reggelente, a faluhírnökök is letették érces trombitájukat, de a feladat, amit végeztek, más formában megmaradt. Karácsony előtt még jobban érezhető, mint máskor, hogy az emberek örömhírré, jó hírré, evangéliumra vágyanak, ezt kiáltani pedig elsősorban az egyházak dolga. Persze, aki örömhírt akar kiáltani, aki jó hírt akar hozni, annak először meg kell győződnie, hinnie kell, élnie kell a jó hírt, az örömmüzenetet, különben a kiáltás nem lesz hiteles. Aki nincs meggyőződve igazáról, aki nem érzi, hogy ez a földön a legjobb dolog, amit mondhat és amit tehet, az nem tud kiáltani, csak suttogni, puszogni, motyogni.

Ezért éreztem úgy, hogy bárcsak az idejünnepi év adventi idő is lenne, amelyben a múlt valós értékeinek méltatása mellett arra is készülünk, hogy az ünneplés örömeivel eltelve hogyan kell jobban, hangosabban, érthetőbben kiáltani, majd élni a jó hírt: örvendj, ne félj, mert itt van Istened! S ezzel együtt kiáltani és élni azt a sajátosságot, egyediséget, ami csak a miénk, ami megkülönböztet másoktól, ami kiemelkedik, kimagaslik, láthatóvá lesz templomként, hegyként, dombként a vallásos világ térképén. Nem azzal a kiáltással juttatjuk célba az üzenetünk, ami ugyanolyan, mint a többié, amiből még eggyel többre senkinek sincs szüksége, hanem azzal, ami ránk jellemző, ami a miénk, ami unitárius. Kiállni a világ elé, látható helyekre, magas hegyekre, kiáltani a jó hírt, hogy itt van Isten, ahol mi is vagyunk, csak az tud, aki tisztában van önmagával, és vállalja azt, aki – annak minden előnyével és kockázatával együtt.

Mert megjelenik az Úr dicsősége, látni fogja minden ember egyaránt – ígéri a próféta, mi pedig a 450 éves ünnep fényénél higgyük el, hogy úgy van: megjelenik Isten teremtő, gondviselő hatalma bennünk is, rajtunk keresztül is – megjelenik úgy, ahogy bennünk tud, ahogy rajtunk keresztül képes hatni. Higgyük el akkor, amikor az elmúlt 450 évre nézünk és benne érezzük a csodát, hogy megmaradtunk annak, akik voltunk. Higgyük el akkor, amikor szétnézünk a mában, és látjuk az új utak jeleit, tényeit, hívásait, és keressük a hozzájuk kellő erőforrásokat, társakat, lelki és szellemi táplálékokat. És higgyük el akkor is, amikor ilyen adventi készséggel, nyitottsággal és éberséggel a jövőbe nézünk, és nemcsak várjuk, hanem készítjük is a még jobb szolgálat új lehetőségeit. Ámen.

A megszólított

„Miután mindezek megtörténtek, Isten próbára tette Ábrahámot. Megszólította őt: »Ábrahám!« Ő azt felelte: »Itt vagyok!«” (1 Móz 22,1)

Kedves testvéreim! Különleges dolog a hivatás és a küldetés. Egyáltalán van-e különbség a kettő között? Meglátásom szerint csak kifejezésbeli különbség van a két fogalom között, ugyanis mindkettő mélyről fakadó motivációt, készséget jelent a teljes odaadással végzett munkára, feladatvégzésre. A hivatás- és küldetésstudat abban a pillanatban kel életre, szólal meg („életre szóló hivatás”) a bensőben, minden pátosz nélkül akkor fogalmazódik (fogamzik) meg Isten gyermekeiben, amikor a megszólított személy a szellemi és lelki érettségének a legtisztább, legfogékonyabb szakaszába lép. Ez az életszakasz emberenként változik még a Biblia főhőseinek, megszólítottjainak az életében is: van, akit kora ifjúként talált meg Isten (Jeremiás, Dávid vagy éppen Sámuel), másokat meg férfúi, felnőtt korukban (Noé, Ábrahám, Mózes, Illés, Jób, Ézsaiás).

Isten abban a pillanatban jelentkezik, amikor megítélése szerint a választott készen áll, és képes az elhívásra így válaszolni: „Itt vagyok!”. A Károli Gáspár fordításában a megszólított minden esetben így válaszol: „Imhol vagyok.” Nekem a bibliafordításnak épp ez az archaikus formája segített kicsivel jobban megérteni az elhívás, próbatétel mélyebb üzenetét.

Mindkét megszólalás tulajdonképpen önmagamra mutató, önreflexió: „Itt vagyok!”, „Imhol vagyok.” Ez azt is jelenti, hogy jelen vagyok, készen vagyok a vállalásra, egy bizonyos küldetés teljesítésére. Készségemben azonban nem a könnyelműség, hanem inkább a felelősségtudat, a hivatás- és küldetésstudat körvonalazódik. Az „Itt vagyok” azt jelenti, hogy ismerem a jelent, a jelen idő értékét, és hogy ezt a jelen időt a maga teljességében akarom megélni. A „vagyok” a lenni igéből származtatott önmeghatározás. Itt vagyok annyi, mint teljes szívemmel, lelkemmel, és értelmemmel jelen vagyok, értem és élem a jelen idő kihívását.

Ez a kijelentés kissé filozofikusnak tűnik, de egyáltalán nem az. Amennyiben a mindennapjainkat nézzük, ez a viselkedés, ez a lelki érettség, az elhívásra

való készség egyáltalán nem jellemző a mai ember életére és viszonyulásmódjára.

Nézzünk néhány életízű példát arra, hogy miképpen is válaszolunk egy-egy felhívás, megszólítás esetében. Istentisztelet előtt tettem egy kísérletet: jó nagy szünetközökkel elkezdtem név szerint szólíthatni a családtagjaimat. Tapasztaltam az, hogy ha valaki a nevünkön szólít, kiáltja a nevünket, főképpen ha közben el is vagyunk foglalva, ma így szokás válaszolni:

Igeeen? – Kérdő hangsúllyal. Ugyanis még mielőtt ismernénk a feladatot, már jó előre kérdés számunkra, hogy nekünk való-e, testhez álló-e az vagy sem. Először szeretnénk hallani, hogy „mi a pálya?”. Aztán eldöntjük, hogy vállaljuk-e vagy sem a feladatot.

Érzékelitek, kedves testvéreim, hogy már a kezdet kezdetén dőlnek el dolgok? Szelektív a hallásunk! Jakab apostol milyen szépen írja levelében: „legyen minden ember gyors a hallásra, késedelmes a szólásra, késedelmes a haragra, mert az ember haragja nem szolgálja Isten igazságát.” (Jak 1,19) Milyen mély és fontos üzenet, hogy az Istennel való párbeszéd, az ima során, vagy Isten közelében leginkább a belső hallásunkat kell élesíteni! Zárjuk ki az amúgy hirtelenkedő, türelmetlen természetünket, hiszen az isteni szónak, megszólításnak értő fülekre van szüksége, nem pedig gyors, felületes hallásra. A magvető példázatát Jézus így zárja: „Akinnek van füle a hallásra, hallja!” (Mk 4,9)

Nézzük csak, hogy még milyen típusú válaszreakcióink vannak egy-egy megszólítás rendjén, akkor, amikor nevünket halljuk:

Egy másik szokványos viszontválasz így hangzik: „Tessék parancsolni!” Hirtelen dobjuk oda a kérdezőnek, mintha ő parancsolni akarna nekünk. Pedig az is lehet, hogy szelíden közelít, nem akar feladatot kiróni ránk...

Aztán gyakran hallani a „Mi van?” vagy a „Hm?” és a „Mi a szitu?” válaszfélét is, hogy tovább ne is fokozzam a szleng különböző változatait. Gondolom, ismeritek az almási anekdotát. A nagyama viszi a falu katolikus búcsújának vásárába a kisunokát. – Ha odaérünk, veszek neked „simi-laptát” jó? – Hm? – kérdez vissza a kedveskedő nagymamára értetlenül a gyermek. – Mondom, ha jó leszel, veszek neked simi-laptát! – Hm?- kérdez vissza újra a kisunoka. A nagyama megelégedi a modortalan választ, azt, hogy csak hümmögtetni tud ez a gyermek, és határozottan felszólítja: – Kicsi „fijam”! Ne mondjad többet, hogy „Hm”! Mondjad szépen: „Mia”!

Igen ez a kommunikáció cseberből vederbe vergődése. Gyakran igencsak humoros a népi nyelvhasználatunk is. A viccen túl azonban érdemes elgondolkodni azon, hogy akkor, amikor nevünket halljuk és megszólítanak, mi módon

rezonálunk környezetünkkel. Válaszunk lehetőleg legyen készséges és nyitottságra utaló!

Erre szolgált csodálatosan szép és jó példákat a Biblia. Az Isten által kiválasztott emberek mind-mind rendelkeztek azzal a belső hallással, amelynek következtében válaszolni tudtak Isten hívására.

„Itt vagyok!”, „Imhol vagyok!” – szól a különleges feladatokra kijelölt emberek válasza. Mai történetünkben Ábrahámot próbára akarja tenni az Isten. Ez a történet a hit időnként igencsak embert próbáló nehézségének klasszikus példája. Ábrahám nevének hallatán így válaszol: „Itt vagyok!” Ez egyben azt is jeleti, hogy állok a feladatok, dolgok elébe. És Isten ki is adja a feladatot, mely nem lesz egyszerű: „Fogd a fiadat, a te egyetlenedet, akit szeretsz, Izsákot, és menj el Mórijjá földjére, és áldozd fel ott égőáldozatul az egyik hegyen, amelyet majd megmondok neked!” Ábrahám az „Imhol vagyok” után nem szól semmit. Hallgat. Aztán... „Fölkelt reggel, fölnyergelte a szamarát, maga mellé vette két szolgáját meg Izsákot, a fiát... fát is hasogatott az áldozathoz... aztán elindult arra a helyre, amelyet Isten mondott neki” – olvassuk a Bibliában.

Kedves testvéreim, mit tesz Ábrahám a feladat hallatán? Elkezd szertartásosan készülni a még föl nem fogható, ép ésszel meg nem érthető feladatra! Az Isten beszédét csak rituális mozdulatainkban tudjuk megérteni, földolgozni, üzeni a történet. Igen, a szertartásos készülődés során juthatunk el azon mély üzenet-höz, amelyet Isten nekünk szánt! Erre valók az istentiszteletek is.

Ábrahám hitéhez nem fér kétség. Az Istennel való kapcsolatában rendíthetetlen. Ő feltétel nélkül hisz. Ábrahám alaptermészete, helyesebben fogalmazva: lételeme a bizalom. Bizalom nélkül nem tud önmaga lenni. A bizalom, a hit az a pillér, amin az ő élete áll. Kiderül ez az isteni próbatételt megelőző történetből is, amikor az Abimélekkel való bizalmi kapcsolatát kell megerősítse egy újrakötött szövetség keretében a beérsebai kút körül kialakult konfliktus kapcsán. Történt ugyanis, hogy az Ábrahám által birtokolt pusztai kutat egy napon Abimélek szolgálói erőszakkal elfoglalták. Amikor Ábrahám panaszt tesz az egykori szövetségeseinek, bizalmasának a túlkapásért, Abimélek szégyenkezik, és elnézést kér. Ezt követően az új szövetség jegyében a sértett fél, Ábrahám, nagylelkű ajándékot ad barátjának: a megújított barátság jegyében juhokat és marhákat küld Abiméleknek, és ezen felül hét válogatott bárányt! „Annak bizonyosságául, hogy én ástam ezt a kutat!” – mondja Ábrahám.

Láthatjuk, kedves testvéreim, hogy az ajándék élő bizonyítéka is lehet a kapcsolatainknak. A bőkezűség hosszú időre egyenget utat a lelkekben. Abimélek és szolgálói ugyanis valahányszor a bárányokat, és a legelésző juhokat látták, eszükbe jutott, és pontosan tudták azt is, hogy kié is a kút valójában.

Isten és ember előtt tisztességgel megállni küldetés, hivatásszerű feladat, tanítja Ábrahám példája. Jó lenne igazítani elkorcsosult, gyors beszédünkön. Amikor szólítanak és nevüket halljuk, jó volna a bibliás ősökkel bölcsen így szólni: „Ímhol vagyok!”

Próbáljuk meg hivatásszerűen élni ezt az emberöltőnyi időt!

Reményik Sándornak van egy a végzetre utaló verse. A *Hivatás közben* című költeményében mint utolsó megszólító, a halál jelenik meg. A költő szerint az lenne szép, ha mindenkit a hivatásvégzése magaslatán találna az utolsó Megszólító:

Úgy volna szép:
Ahol kiki legörömebb állt,
Ahol erőben, szeretetben
Leginkább önnönmagára talált,
Ottan fogadja szépen, szabadon,
Büszkén a halált.

Szószéken a pap
Harangozó a harang alatt,
Tudós a Röntgen-kamarában,
Szántóvető az illatos határban,
Lokomotívján a mozdonyvezető,
Any a gyermeke virrasztása közben,
Egy hosszú csók közben a szerető...

A költőt pedig, ömagára utalva, így:

Egy utolsó, alkotó akaratban
Megtisztulva (...)

Mint túlfeszült húr, úgy szakadjak széjjel.

Én azért fohászokodom, hogy mielőbb találjon szíven Istennek beszéde bennünket! Életünkben ne csak a végső idő nyerjen visszaigazolást, de ifjú korban, felnőtt korban is tudjunk együttműködni Istennel. Adja meg az Isten, hogy legyünk „gyorsak a hallásra”. Fogjuk föl azt a szép és nemes küldetést, amellyel mindannyian visszaigazolhatjuk istengyermeki létünket. Ámen.

Koppándi Júlia

Ha szól az Úr¹

„Az ifjú Sámuel pedig az Úr szolgája volt Éli felügyelete alatt. Abban az időben ritkaság volt az Úr igéje, nem volt gyakran látomás. Egy napon az történt, hogy Éli a szokott helyén feküdt. Szeme már meggyengült, alig látott. Az Isten mécsese még nem aludt ki, és Sámuel ott feküdt az Úr templomában, ahol az Isten ládája volt. Az Úr szólította Sámuel, és ő így felelt: Itt vagyok. Majd odafutott Élihez, és ezt mondta: Hívtál engem, itt vagyok. Ő azonban így válaszolt: Nem hívtalak, menj vissza, feküdj le! Elment tehát, és lefeküdt. De újra szólította az Úr Sámuel, Sámuel pedig fölkelt, odament Élihez, és ezt mondta: Hívtál engem, itt vagyok. Ő azonban így felelt: Nem hívtalak, fiam, menj vissza, feküdj le! Sámuel még nem ismerte az Urat, mert az Úr még nem jelentette ki igéjét neki. Az Úr azonban harmadszor is szólította Sámuel. Ő pedig fölkelt, megint odament Élihez, és ezt mondta: Hívtál engem, itt vagyok. Ekkor értette meg Éli, hogy az Úr szólítja az ifjút. Azért ezt mondta Éli Sámuelnek: Menj, feküdj le, és ha újból szólít, ezt mondd: Szólj, Uram, mert hallja a te szolgád! Sámuel elment, és lefeküdt a helyére. Az Úr pedig eljött, megállt, és szólította, mint azelőtt: Sámuel, Sámuel! Sámuel pedig így felelt: Szólj, mert hallja a te szolgád.”

(1Sám 3,1–10)

Volt egy asszony, Anna, akinek nem lehetett gyermeke, bár nagyon szerette volna. Lelke mélyéig elkeseredve könyörgött az Úrhoz, és erős fogadalmat tett: ha az Úr gyermekkel áldja meg, azt Istennek ajánlja fel. Egy idő múlva Anna teherbe

¹ Elhangzott 2019. augusztus 11-én Homoródalmáson, az ODFIE által szervezett ArtZ összművészeti találkozó záróistentiszteletén.

esett, fiút szült, és elnevezte Sámuelnek. A név jelentése: Isten meghallgat. Még kicsiny gyermekként, 4–5 éves korában Éli főpaphoz vitte, hogy az Úrnak szolgáljon.

Amikor Sámuel ifjú lett, megszólította az Úr. Szólította egyszer, de ő azt hitte Élit hallja, és odaszaladt hozzá. Újra szólította az Úr, Sámuel ismét Élihez rohant. Az Úr azonban harmadszor is szólította őt, a fiú ismét Élihez rohant. A főpap azonban megértette, hogy Isten hangja ébresztgeti a fiút, ezért arra biztatta Sámuel, hogy az újabb megszólításra válasza ez legyen: Szólj, mert hallja a Te szolgád. És az Úr szólt, feladatot bízott rá. Az üzenet, amit közvetítenie kell: Éli és háza népe el fog pusztulni.

Miért? Mert gond van. Éli főpap fiai nem Isten útjain jártak. Nagy bűnöket követtek el. Meggyalázták a templomszolgálatot. Az áldozat-bemutatást hasznoszerzésre használták. Éli, az egész nemzetért felelős vallási vezető gyengén, következtelenül bánt fiaival. Nem dorgálta, nem feddte meg őket, hanem kényelemszeretetében hagyta őket a maguk útján járni. Láttá ugyan, hogy fiai alkalmatlanok a szent szolgálat végzésére, mégsem mozdította el őket kiváltságos helyükről. Ennek következtében a nép megutálta az áldozat-bemutatást, és egyre távolabb került Istentől. Emiatt érkezik az Úr ítélete Sámuel révén, Éli azonban ekkor sem lépett közbe, nem változtatott a helyzeten. Az ígélet beteljesedik, Éli és két fia meghal.

Sámuel színre lép. Hármasszámra hívta el őt az Úr: papi, bírói és prófétai szolgálatra. Türelmes, kitartó tanítói szolgálatával a nép lelki vezetője lett. Prófétaiskolákat hozott létre, ahol az ifúságot Isten útjára nevelte. Igaz bűnbánatra, megtérésre hívta a népet.

Így a történet. A kérdés csupán az, hogy nektek, akik ma itt vagytok, mi köztök mindehhez?

Ennek a történetnek négy jól elkülöníthető része, illetve motívuma van: 1. édesanyai fogadalom, 2. az elhívás, 3. a probléma, 4. a hivatás betöltése. Arra hívlak, hogy vegyük sorra ezeket és keressünk meg bennük titeket.

1. Az édesanyai fogadalom

Meg kell értenünk Annát. Amikor gyermeke életét a jó Isten szolgálatára ajánlja fel, a lehető legjobbat akarja gyermekének. Anna a szülő prototípusa, aki mindig, minden körülmények között a legjobbat szeretné gyermekének.

Ennek a résznek a hozzád szóló üzenete: valahányszor startvonalra állsz – születés, iskola, egyetem, házasság, első munkahely, bármilyen feladat – tudatosítanod kell magadban, hogy vannak, akik melletted állnak, és támogatnak, a

legjobbat akarják neked. Szülők, akik akkor is feltétel nélkül fognak szeretni, ha nem hívtad fel őket mindennap az elmúlt héten. A barátaid, akik szurkolnak, szorítanak, ha színpadra állsz. A társak, akik az ArtZ startvonalán és minden napján melletted álltak. A gyülekezet, aki ebben a vállalásban az ODFIE mellé állt. Elindulásaidban és vállalásaidban sosem kell egyedül lenned!

2. Elhívás

No, ez már valamivel bonyolultabb kérdés. A történetben egyszerű: Isten szól, Sámuel meghallja, megérti (igaz, nem elsőre). Téged hogyan szólít meg a jó Isten? Bizonyára szeretnénk, ha minket is egyértelműen, félreérthetetlenül szólítana meg. Időnként pedig mi magunk is kérdéseket tehetnénk fel neki. De nem. Ez nem ilyen egyszerű.

Ennek a résznek a hozzád szóló üzenete pedig: hitem szerint a jó Isten szava a kapcsolatainkban tud érvényre jutni. A kapcsolataink által. Úgy ahogy Sámuel is Éli által érte meg Isten szavát.

Hadd tegyek itt egy zárójelet. A Harvard Egyetem a felnőttek változásait vizsgáló kutatása során 75 éven keresztül követte nyomon 724 ember életét, évről évre megkérdezve őket munkájukról, családi életükről, egészségükről. 1938 óta két csoport életét vizsgálták. Az egyik csoport a kutatás kezdetén másodéves diák volt a Harvardon. A másik csoportban Boston legszegényebb negyedéből való fiúk voltak, akik azért lettek beválogatva, mert rossz volt a családi háttérük, és kifejezetten hátrányos helyzetűnek számítottak. A tanulmány kezdetén minden résztvevőt meginterjúvólták. Orvosi vizsgálatokon estek át. Kimentek az otthonukba, és beszélgettek a szüleikkel. Majd szép lassan felnőtté cseperedtek, és beléptek a nagybetűs életbe. Gyári munkások és ügyvédek, kőművesek és orvosok váltak belőlük, egyikük az Egyesült Államok elnöke lett. Néhányan alkoholistává váltak, páran skizofrénné. Voltak, akiknek sikerült feltornászniuk magukat a szociális létrán, a legalsó fokról a legfelsőig, mások ugyanezt az utat járták be, csak pont fordítva. Mindkét csoportból.

Hogyan? A titok nyitja nem a gazdagság, nem is a hírnév, és még csak nem is a kemény munka. Az egyértelmű üzenet, ami a 75 év alatt kikristályosodott, ez: a jó élet titka a jó kapcsolatok.

A kutatók három dolgot tudtak meg, illetve tudtak bizonyítani a kapcsolatokról. Az első, hogy a közösségi kapcsolatok nagyon jó hatással vannak ránk. Akiknek több a közösségi kapcsolatuk, legyen az akár családi, akár baráti, vagy egyéb közösségi kapcsolat, boldogabbak, egészségesebbek, és tovább élnek, mint azok a társaik, akiknek kevesebb kapcsolatuk van. Azok az emberek, akik má-

soktól elszigetelődnek, boldogtalanabbnak érzik magukat, az egészségük hamarabb indul romlásnak, az agytevékenységük is előbb kezd hanyatlani, és rövidebb ideig élnek, mint a nem magányosak. A második nagy tanulság az volt, hogy nemcsak a barátaink száma a fontos, és nemcsak az, hogy komoly kapcsolatban élünk-e, hanem a közeli kapcsolatainknak a minősége az, ami igazán számít. Azok, akik a legegészségesebbek voltak kapcsolataikkal 50 éves korukban, ők váltak a legegészségesebb 80 évesekké. A harmadik nagy tanulság, amit megtudtak, az az, hogy a jó kapcsolatok nemcsak a testünket védik meg, hanem az agyunkat is. Stabil, biztonságos kapcsolatban élni, tartozni valakihez igazán oltható.

És mit mond ez nekünk? Azt, hogy ahhoz, hogy teljes emberi életet élhesünk, szükségünk van jól működő kapcsolatokra. Családra, barátokra, társakra. Azt, hogy ahhoz, hogy megérthessük, mi a dolgunk, hol kell helyállnunk, hol a helyünk, mi a feladatunk, társakra van szükségünk. Azt, hogy ahhoz, hogy meghalljuk a jó Isten hangját, emberekre van szükségünk, akik szeretetteljesen szólnak hozzánk. Akik tükörképeink, akik nyilvános lelkiismeretünk. Akiknek őszintesége időnként kényelmetlen. Akik visszacsalogatnak, ha rossz az irány.

Hogy időnként félreértjük ezeket a hangokat? Ahogy mondani szokás: benne van a pakliban... Sámuelnek sem jött össze elsőre. Ahhoz, hogy megértse, az Úr szólítja, Élire volt szüksége. Nem baj... nem baj, ha fülelés közben van, amit félreértünk.

3. A probléma

A történetünkben a gond az, hogy Éli és fiainak tévedései, gyarlósága miatt az emberek elfordultak Istentől. Sámuel hivatása lesz ezt a gondot megoldani. Most éppen mi a gond, amin változtatni kellene? Szerinted mi a gond, amin neked kellene változtatni? Mi az a pont, történet, ahol Te léphetsz a képbe és a színre? A sok válasz mellett, amit most magad fogalmazol meg, hadd javasoljak egy olyat, ami akár közös válaszuk lehet. Közös, társadalmi problémánk. Két éve a nyarunk a Pál utcai fiúkról szólt. Így, gondolom, sokatok számára ismerős Nemecek, azaz Vecsei Miklós *Tudatos jelenlét!* című TedEx-es előadása. A következőképpen vázolta egy fiatal életútját: iskola, érettségi, találomra kiválasztott egyetem, munka aszerint, hogy melyik fizet jobban, otthon lakás a szülőknél az úgynevezett mamahotelben, esetleg albérlet, egy korsó sör, haverek, bambulás. Azaz nem történik semmi. Visznek a dolgok. Sokan vesznek el ebben a céltalanságban. Egy átlagos fiatal – no, nyilván nem ti – mit tesz: görgeti a képernyőt, folyamatosan kapcsolatban van, a fürdőbe is telefonnal jár, és azon kapja magát,

hogy annak a híre, hogy a tokiói állatkertben született egy pandamacsi, meg annak a híre, hogy az éjszaka halálra fagyott egy kisfiú, ugyanúgy hat rá. Semmi. Görget tovább. Miért? Mert nincsenek céljai! Cél, ami meghatározná a tennivalóit. Cél, ami értelmet adna annak, amit tesz. Cél, aminek alárendelné tetteit. Ezt azért teszem, mert. Ezt a videót azért nézem meg, mert. Nincsenek, mert elkényelmesedtünk annak a valóságában, hogy mások oldanak meg mindent helyettük. Gépek. Alkalmazások. Szülők. Intézmények. „Apu, vedd meg nekem a várost.” Apu majd mindent megold. Még a jó Istennel való viszonyunkban is: Apu majd megoldja. Hát nem. Pont ez, hogy nem! Rád, a te tetteidre van szükség ahhoz, hogy bármi is változzon!

4. A hivatás betöltése

A te hivatásod megtalálni és megvalósítani célodat, céljaidat. Bocs, hogy ezzel nyaggatlak én is. Tudom, nem könnyű, hiszen állandóan valami hasonlóval nyaggatnak: Ha ötéves vagy, akkor ezzel: te mi leszel, ha nagy leszel? Nyolcadikos vagy: tudod, ugye, nem mindegy, hogy tanulsz, mert ettől függ majd a jövőd. Bejutottál IX. osztályba: sosincs elég korán ahhoz, hogy elkezdjük az érettségire való felkészülést. S milyen egyetemet választasz? Milyen szakmát választasz? Elvégezted az egyetemet, hogyan tovább? Ki tudja megtalálni a választ ezekre a kérdésekre, amikor időnként a kulcsainkat is olyan nehéz előkeresni?

Tudjátok, az a jó ebben az egész egyletes csodában és kimondottan ebben a rendezvényben is, hogy teret nyit, hogy megtaláld hivatásod, megfogalmazd céljaid. Az összművészeti találkozó megannyi területre izgalmas világokra mutat rá, és te kipróbálhatod, hogy mennyire mozogsz otthonosan ezekben. A teljes egyleti tevékenység ugyanígy ajtókat nyit és ablakokat tár ki, hogy láss, tapasztalj. Hogy emberekre, valódi kapcsolatokra találj, akik segítenek meghallani a hangot, felismerni a hivatásod.

Tudod, vannak, akik így lettek színészek, lelkészek, rendezvényszervező guruk, költők, óvónők, tanárok és tanítók. Vannak, akik így lettek szülők, boldog családanyák és családapák. Vannak, akik így lettek bátrabbak. Vannak, akik így lettek unitáriusok. Vannak, akik így lettek hivatásos, örök egyletesek.

S hogy mi a hivatás? Gyakran mossuk össze a foglalkozás fogalmával. De a kettő nem ugyanaz, még ha vannak is olyan áldottak, akik foglalkozásukban élik meg hivatásukat is. Hitem szerint azáltal több a hivatás, hogy teljes elkötelezettséggel jár, mások szolgálatát feltételezi, nem öncélú, és ami a legfontosabb, szenvedéllyel telített.

S hogy mi a szenvedély? Mondok pár példát. Téged pedig arra kérlek, hogy ha úgy érzed, van közöttük olyan, amelyik érvényes rád, ha valamelyikben magadra ismersz, ami megszólít, akkor állj fel, és maradj talpon.

Szenvedély az, amikor slam poetry-vel, verssel belekiabálsz a világ arcába, mert neked nem mindegy, hogy mi van. Szenvedély az, amikor egy ecsetvonás, a grafitceruza nyoma, a fényképezőgép kattánása, egy magadból kiírt sor olyan, mintha vallanál, tisztulnál, könnyebbülne a lelked. Az, amikor a zene, a tánc, az ének, a színpadi játék kitép a valóságból, és olyan világba szédít, ami jobb, amiben te magad is jobb vagy. Az, amikor kialvatlan vagy, elment a hangod, fogytán a tiszta ruhád, pénzed, erőd, mégis mész, szervezel tovább, és úgy érzed, sosem voltál jobban, jobb helyen. Az, amikor nem a fölöslegből, hanem magadból adsz, áldozatot hozol, hogy valakinek jobb legyen. Az, amikor elfáradt, elzsibbadt, begörcsölt a karod, mégis hordozod, ringatod, öleled gyermeked, unokád. Az, amikor nem sikerült, mégsem adod fel. Az, amikor nem kapsz köszönetet, mégis megteszed, folytatod. Amikor bánatanak érte, de mégis van bátorságod kiállni, szólni, mert így maradhat egyenes a gerinced. Amikor foggal, körömmel védesz meg valakit, szerettet, rokont, barátot. Amikor belenyilallik a mellkasodba, ha az utcára dobnak szemetet, állatot, gyermeket. Amikor görcsbe rándul a gyomrod, mert bántják szülőfölded, gyalázzák anyanyelved. Amikor felordít benned a lélek, mert valakit valahol megint bántottak: nem kezeltek rendesen orvosok, útvesztőbe kergettek rendszerek, kihasználtak, meggyaláztak, megverték, megölték.

Most nézzetek végig társaitokon, ezen a talpra állt közösségen. Ezek a döntő pillanatok! A pillanatok, amikor felszakad benned a szenvedély, talpra állsz, egyenes gerinccel nézel szembe a világgal... és ebből a testtartásból elindulsz, lépsz! Mert enélkül a szenvedély csak holmi fellángolás, indulat. Nem elég talpra szökkenned, lépned kell ahhoz, hogy betölthesd hivatásodat.

Hát tedd meg: alkoss, táncolj, prédikálj, énekelj, szervezz, adakozz, nevelj szeretettel, próbáld újra, hallasd a hangod, véd meg, mentsd meg! És ne feledd, ahogy Sámuel sem, te sem vagy mindebben egyedül. Kedves Sámuelek, ezek a döntő pillanatok, amikor ezt kell mondani: Szólj, Uram, hallja a te szolgád. És elindulni. Ámen.

Rácz Norbert Zsolt

Mindeddig megsegített bennünket az Úr¹

„Sámuel pedig fogott egy követ, felállította Micpa és Sén között, és elnevezte Eben-Háézernek, mert ezt mondta: Mindeddig megsegített bennünket az Úr! (1Sám 7,12)

Kedves ünneplő testvéreim, ha az Ószövetségben az Úr és a kiválasztott nép közötti viszonyt egyetlen mondatba sűríténénk, akkor ez a mondat így hangzana: Az Úr megszólít, a nép valamiképp viszonyul a megszólításhoz. Jóformán minden ószövetségi történetben megjelenik ez a kettősség: az Úr kinyújtja a kezét, Izrael pedig válaszol. Persze, az Úr sokféleképp nyújtja a kezét választott népe felé. Néha kedvesen hívogatja, ahogyan a szülő teszi gyermekével. Máskor negédesen magához csalogatja, mint a kedvesét szólongató szerető. Néha szidja, dorgálja, ráripakodik, vagy hatalmas, lángoló tekintetű úrként a megsemmisítéssel fenyegeti, esetleg bölcs uralkodóként törvénykezik. Hosszasan lehetne sorolni azokat a módokat, ahogy az Úr kijelenti magát és megszólítja választottjait, ám a lényeg mindig azonos: Gyere, légy velem, legyél az én népem!

Ezzel szemben a nép lényegében két módon válaszolhat: vagy elfogadja a meghívást, vagy visszautasítja a kinyújtott kezét, s eltávolodik az Úrtól. Ha igent mond a hívó szóra, jól megy dolga. Megerősödik, biztonságban él, gazdag és boldog lesz. Ha viszont eltávolodik az Úrtól, akkor mindig bekövetkezik a katasztrófa: idegen uralom alá kerül, csapások érik, elszegényedik. Persze mindez nem azért van, mert a szófogadókat megajándékozza az Úr, a rosszakat pedig bünteti, hanem elsősorban azért, mert az Istennel való járásnak az eredménye a jólét, míg az Istentől való eltávolodásnak a következménye a katasztrófa, a baj, a lehetséges megsemmisülés. Isten törvényeinek betartása közösségi élmény, és a nemesedés lehetősége: az összetartozás, az empátia, a legszegényebbekre való odafigyelés, a legelesettebbek felemelése, erkölcsös, tiszta élet. Az Úrtól való eltávolodás pedig mindennek az ellentéte. Az önzés, a gőg, a magának valóság, a széthúzás, a gyengébb elnyomása azért, hogy az erősebb még erősebbé váljon. Mindennek termé-

¹ Elhangzott 2019. augusztus 17-én Kolozsváron, a Dávid Ferenc-szobor avatásán. Megjegyzés: a textus a Magyar Bibliatársulat 2008-as kiadásából származik.

szetszerűen katasztrófa a következménye, hiszen csakis pusztulás következhet ott be, ahol ember embernek farkasa.

A felolvasott bibliai versben és az ezt övező történetben a népet fényévnyi távolság választja el az Úrtól. A filiszteusok évtizedek óta sanyargatják, s bár a frigyládát sikerült visszaszerezni tőlük, a félelem így sem múlt el. Valami elszakadt, elromlott: a nép elvesztette önbizalmát és hitét.

A bálványok, amelyek előtt leborulnak az emberek – az Astarték és Dágonok – csak tünetek. Ugyanolyanok, mint a sápadt bőr vagy a láz betegség esetén, tünetek, de nem a baj forrásai. Az igazi betegség, amelyben a nép szenved: önnön jövőjének bizonytalansága. A régi történetek dajkamesévé alacsonyodnak, csupán a gyermeki képzelet felcsigázására valók. Különböznél is ki hiszi már azt, hogy voltak ők egyszer nagy nép, hogy Józsue szavára a Jordán folyó kettévált, amíg átvitték a papok a frigyládát, hogy a kürtök hangjára leomlottak Jerikó falai... Ki hiszi már ezeket a meséket? A keserű valóság az, hogy ott vannak a filiszteusok, egyetlen szavukba kerül, és megsemmisítik ellenfeleiket.

A nép azért van nagyon távol az Úrtól, mert nem bízik magában, és nem hisz. Csak egy ember. Sámuel próféta, az immár öregedő, szünni nem akaró örök idealista, aki királyi termekbe és kicsiny kunyhókba is elmegy, és hirdeti: bízatok, leszünk mi erősek, higgyetek Istenben, és dobjátok ki a bálványokat! Gyógyuljatok meg, testvéreim! Húsz éven át mondja. Húsz esztendő telt el azóta, hogy a filiszteusok végérvényesen legyőzték Izraelt, és csak annyi történt, hogy végül az emberek ezt mondták: üsse kő, legyen hát még egy utolsó kísérlet, ha másért nem, hát ennek az öregembernek a kedvéért.

Összegyűltek Micpába, hogy hallgassák meg a prófétát, bizonytalanul, hiték is szavát egy kicsit, mosolyogtak is rajta egy kicsit. Ám a filiszteusok meghalották a készülődést, és megtámadták őket. A jól szervezett és jól táplált, de pénzért harcoló zsoldos hadsereg felsorakozott Micpá határában. Egyetlen választása maradt Izraelnek: szembeszállni velük, vagy meghalni. Egy lehetősége marad a népnek is: hinni. És bekövetkezett a csoda. Harsogó hang hallatszott talán az égből, vagy az Úr hangja volt az, ami megijesztette a filiszteusokat, vagy az ezer izraelita torkán kiszakadó kiáltás volt az, vagy a szívben, a kardot fogó kézben morajlott valami erő? Azt már senki nem tudja, de dübörgött akkor körülötök az egész világ. A csoda bekövetkezett: a jól szervezett, jó táplált, felfegyverzett filiszteus hadsereg megfutamodott.

Amikor a férfiak visszatértek Micpába, ez az önmagával meghasonlott nép már igazán ünnepelni se tudott. Hogyan kell győzni? Hogyan kell egy győzelmet megünnepelni? És akkor Sámuel fogott egy követ, felállította, és a sokat próbált öreg emberek sóhajával így fohászzkodott: „Mindaddig megsegített bennünket az

Úr.” Ez nem egy győztes hadvezér üdvivalgása, nem egy erős, magabiztos nép szava. Ez a múltba tekintő ember révedése és a jövőbe tekintő ember bizakodása: lám, lám, ha hisztek... lám, lám, ha bíztok, megsegít az Úr.

Ó, hányszor voltunk mi magunk is, kedves ünneplő testvéreim, ilyenek, hitünk is, meg nem is nép! Hányszor voltunk magyarokként Európában, erdélyi magyarokként Romániában, unitáriusokként a más felekezetek tengerében olyan emberek, akik meg-megálltunk egy-egy prófétának tűnő alak mellett, s mosolyogtunk ezeken a dajkameséken, a történelmi múlt ragyogásán, a nagy embereken, azon, hogy talán nekünk jobb lehet... Hányszor gyűltünk össze történelmünk egy-egy Micpájában, hogy egy-egy Sámuel szavát ímmel-ámmal meghallgassuk, tegyük lagymatagon, amit mond, mert hát ő jobban tudja, mi meg tesszük utána.

Drága testvéreim, a történelem értelmezett megismerése, azaz a hagyomány azért lényeges, mert minden egyes történelmi esemény egy-egy döntéshozatalt rögzít, s annak következményeit mutatja meg: ha ezt teszed, akkor ennek ez lesz a következménye. Ezeknek az időben rögzített tanulságoknak a tapasztalata segít az embernek abban, hogy felismerje, meglássa az örökké visszatérő helyzetekben azt, amit tenni kell. Sámuel cselekedete is egy ilyen pillanatot rögzített. Ha igazak vagytok, ha bíztok és hisztek, megsegít az Úr úgy, ahogyan számtalanszor tette már máskor is. Ha hisztek, lesztek. Ha hiszünk, leszünk.

Ugyanezt tanítja az unitárius egyház története is. Mert végveszélyből, a szakadék szélén való egyensúlyozásból kijutott nekünk elégszer 450 éves fennállásunk folyamán. Egyházalapításunk után alig másfél évtizeddel kerültünk először végveszélybe, amikor a fejedelmi akarat próbálta eltüntetni ezt a különös és eretneknek tekintett felekezetet Erdély vallási térképéről. Utána a dési egyezség alkalmával próbálták eltörni egyházunk gerincét. De ott van jóformán a teljes 18. század, amikor csapás csapást ért, s egyházunk alig-alig tudott fennmaradni. Nem is beszélve a legutóbbi nagy, szakadék szélén állásról, a 20. század kommunista diktatúrájáról. Ki hitte volna, ki gondolta volna, hogy a mai napon itt és így fogunk ünnepelni?!

Testvéreim, annyszor meg lehet állni egy-egy Micpában, sóhajtani, belekapaszkodni egy bálványba, mert belénk sulykolták, hogy nem lehet, nem szabad, mert kicsik vagyunk és gyengék, mert összeesküdtek ellenünk. És nekünk ezért nincs erőnk elengedni az önbizalmat összezúzó bálványokat, ezért hagyjuk, hogy a mindenkori jól táplált és erős filiszteusok uralkodjanak, győzzenek, leverjenek, eltapossanak.

De látjátok, testvéreim, ez a néhány felsorolt példa is mutatja, hogy az Úr ki-rendel Sámueleket minden időben, akik odaálltak a nép elé, és azt mondják, ne

féljetelek, mert megsegít az Úr. És akik egy-egy nagy küzdelem után felsóhajtottak, nem üdvrivalgással, nem a győztesek magabiztosságával, hanem az imádkozó ember magába szállott csendességével. Mindeddig megsegített bennünket az Úr.

A 16. században Enyedi Györgyöt adta nekünk, hogy vezesse lépteinket. A 18. században Szentábrahám Lombárd Mihályt, aki a semmiből építette újra ezt az egyházat. A 20. században Erdő János oszlopként őrizte ennek a felekezetnek a hitét, erejét és bizalmát önmagában. És mindannyiszor, amikor az örök filiszteusok közeledtek, nem volt más választásunk, nem volt más lehetőség, csak szembeállni velük. Nem volt más lehetőség ebben a küzdelemben, csak hinni és remélni, hogy az ellenség mérhetetlen ereje ellenére az Úr velünk lesz.

Hittünk és voltunk. Hiszünk és leszünk.

Ma megint itt állunk Micpában. Lejárt a küzdelem, és áll az új kő a templom és az iskola között. És számomra az egyedüli igaz imádság, ami most elmondható, az Sámuel imádsága: „Mindeddig megsegített minket az Úr”. Sokat kellett várni, és hosszú volt a küzdelem. Majdnem 150 esztendő azóta, hogy megfogalmazódott a gondolat: szobrot Dávid Ferencnek! És hányszor támadt ezernyi filiszteus ebben az elmúlt 150 esztendőben...! Hányszor tűnt lehetetlennek, hogy ez valaha megvalósul...! Hányszor tűnt nevetségesnek az önbizalmát és hitét veszített közösség számára még csak arra gondolni is, hogy Dávid Ferenc teljes alakos szobrát Kolozsváron felavatjuk?!

Az elmúlt másfél évszázadban is – nemzedékről nemzedékre – voltak emberek, voltak Sámuelek, akik, amikor a hitetlen nép összegyűlt, és visszautasította őket mondván, hogy: nem lehet, nem engedik, nem szabad, sosem jön el az az idő, akkor ők azt mondták, de igen. Lehet csak csöndesen, de továbbadták az álmod, fülbe súgva a gyermeknek, aki felnőtt, aki új zsengeként újította meg az egyházi rendszert: ne felejtse el ezt az álmod a sok másik között. Ezt se felejtse el.

És hosszú évek után újra itt állunk Micpában, sokszor olyanokként, akik még ünnepelni sem tudunk igazán, akik azt se tudjuk, milyen a győzelem íze. De megsegített minket az Úr. Milyen jó lenne most azt mondani, hátradőlhetünk. Megvalósítottuk. A filiszteusok legyőzve. Íme, erős ez a kicsi unitárius egyház. A magyarság is megerősödik most, és az erdélyi magyarság rámutat majd erre a szoborra, és azt mondja, íme, erőnk záloga! De testvéreim, a filiszteusokkal való küzdelem sem ért véget ott, Micpánál, hanem még évszázadokig tartott. És meghalt Sámuel, és meghalt Saul, és meghalt Dávid király, és a filiszteusokkal még mindig küzdeni kellett, mert még mindig veszélyt jelentettek, támadtak, ott voltak, és itt vannak folyamatosan, de a Micpánál és Kolozsváron történtek bekerülnek a történelembe és a köztudatba, és amikor baj lesz, amikor a csüggedés és

---

kétségbeesés elfogja az utánunk jövőket, akkor talán elég csak rámutatniuk erre a szoborra és azt mondani, ne felejtsetd el testvérem, mindig megsegített az Úr.

Így vagyunk mi is, unitáriusként, erdélyi magyarként e nagyvilágban, és így tekinthetünk erre a szoborra: nem oldja meg minden problémánkat, nem hozza el a boldog üdvösséget, de újra bizonyosságát adja annak, hogy az igazán hívő emberi szándéknak, a tiszta emberi munkának meglesz a gyümölcse. Lehet, sokat kell várni, lehet, meg se érjük, de a gyümölcse meglesz.

Talán ez a szobor, amelynek leleplezésén hálát adunk az Úrnak, segít majd nekünk ebben (is). Amikor elmegyünk majd mellette, és rátekintünk, akkor nyugodt szívvel tudjuk elmondani azt, hogy nem kell csüggedni. Jöjjenek bár ezren a filiszteusok, támadjanak bármilyen oldalról, és tűnjünk bár gyengének, íme, itt van a bizonyossága annak, hogy mindig, minden körülmény között a hívő, tetteiben őszinte, szándékában tiszta, az Úr akarata szerint élő és járó embert megsegíti az Úr. Ámen.

KÖNYVSZEMLE

FARKAS WELLMANN Éva, *Parancsolatok* (Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2018), 27 pp.

Farkas Wellmann Éva eddigi munkássága lélegzetelállító fejlődéstörténet. Már 2002-es debütökötetében (*Itten ma donna választ*, 2002) bebizonyította, igényessége, a forma iránti elkötelezettsége bámulatos. A harmadik, 2018-as *Parancsolatok* című versgyűjteményében azonban új, transzcendentális dimenzióba vezeti át a korábban is megverselt immanens feszültségeket. Hátra hagyva az *Itten ma donna választban* és *Az itt az ottal* tetten ért játékoságot az ószövetségi tízparancsolatra építi kötetét, ám a komolyabb hangvétel ellenére a versek semmit nem veszítenek a Farkas Wellmann Évától megszokott könnyedségből. A rímek kiforrottak, sorait makulátlan jambusok tarkítják, s bravúrrímekben sem szűkölködik a kötet. A szereplíra iránti érdeklődés megmaradt Farkas Wellmann Éva költészetében. A *Válasz a Donkihótnak* költeményében – amely az első kötet egyik darabja – nemcsak Donna kacérsága ejti rabul az olvasót, de az az érzékenység is káprázatba ejtő, ahogyan a költő alkotótársainak verseire reflektál. A *Válasz a Donkihótnak*, amint azt címe is elárulja, Orbán János Dénes *Don Quijote második szerenádjára* írt válaszvers: „*Füledbe dugd a vat-*

tát, / ha csendre vágyol, hisz lám / mindez nem ér fabatkát: / s hited lehetne iszlám – / mégsem kell mást csinálnod, / csak nyald lihegve visszám” (*Válasz a Donkihótnak*).

A *Parancsolatokban* megjelenő versek, lásd a *Létezésben egyszer*, *Minden gondodnak alján* vagy a *Nevem hiába* magasztosságuknál fogva válnak erősekké, az emelkedettség pedig nem alakul át álpatekussággá, vagy lesz erőltetetté. A fent említett három vers Isten hangját idézi meg, de ezt csak a *Létezésben egyszer* című alkotás konkretizálja. Ez az a vers, amely közvetlen módon adja az olvasó tudtára azt, hogy Isten hangján szól, az ő esetleges gondolatai mentén formálja tovább az első parancsolatot: „Ne legyenek néked idegen isteneid”. „*Az Úr vagyok én, a te istened, / alakban százszor, létezésben egyszer, / ha rám ismersz örökké egy leszek, / egy a sokakkal, s minden istenekel”* (*Létezésben egyszer*, 7.). A *Minden gondodnak alján* sokkal tágabb értelmezési teret biztosít az olvasó számára. A második parancsolat hatására született vers: „Ne csinálj magadnak fargott képet” felfogható úgy is, mint Istentől származó parancsolat, de a kezdő kvartina egy párkapcsolat vers-

be öntött összegzéseként is olvasható: „Leszek neked, mint síkságnak a Gangesz, / soknak a több, kevésnek a menyinyi. / A világ amilyennek fested olyan lesz. / Én nem szeretnék ilyen sem olyan lenni” (Minden gondodnak alján, 9.). Igazán figyelemre méltó az a fajta érett alázat, amely a sorok közül visszaköszön. A Farkas Wellmann Éva istene nem egy gögös, a hatalomtól eltelt úr, hanem olyasvalaki, aki tisztában van a világban betöltött helyével, és bár tudja, hogy fenséges képességei milyen óriási hatókörre terjednek ki, felelősséggel, alázattal gondol arra, hogy a tiszteletet neki kell kivívnia a bálványok helyett: „Neked látni, megfogni lételem – / s a kép színe fénytől, időtől halvány. / Én nem fakulnék, hogyha kérhetem, / csak ott lennék minden gondodnak alján” (Minden gondodnak alján, 9.). Az idézett sorokból nyilvánvaló, milyen jól ismerik egymást az őszinte szeretetben élő felek, de felszínre tör az a mindenre kiterjedő figyelem is, amellyel gyermekeit tartja számon Isten. A *Nevem hiába* című szonett az előzőektől eltérő, hatalmasabb, öntudatosabb és szigorúbb Istent portretizál: „A te Istenednek nevéet hiába fel ne vedd”, az ábrázolt hatalmaság azonban nem válik zsarnokká; egész egyszerűen jól ismeri a felelőtlenséggel járó nehézségeket és éppen ezért figyelmezteti az egyszerű halandót, hogy teljesen hiábavaló őt ok nélkül emlegetnie: „Az én nevem ne vedd. Hiába lenne. / Nevem a szádon nem te-

rem meg engem. / Nevem a szádon nem lehetne fegyver. / Nevem a porban is több értelmet nyer” (Nevem hiába, 11.). Hadd hívjam fel a figyelmet az első sorban megjelenő nyelvi bravúrra! Mivel az ószövetségi értelmezés szerint Isten a maga képére és hasonlatosságára teremtett embert a földre, így a tiltó formában megjelenő ige: „ne vedd” egyes szám második személyű birtoikos személyraggal ellátott főnévként is olvasható, igazolva az Isten által elképzelt hasonlóságot teremtő és teremtmény között: „Az én nevem neved”. De visszautal a korábban elemzett *Minden gondodnak alján* egyik sorára is: „A világ amilyennek fested, olyan lesz”. A szereplírárt vállaló versíró nem rejti véka alá, hogy nem Isten a hibás azért, ha az individuum úgy érzi, élete romokban hever, azaz ha a világot nem megfelelő módon színezte ki: „Nem én vagyok hibás, hogy nincsen érved, / s csak arra futja: bárcsak érne véget, / nem én azért, hogyha már volt halálod, / nem én azért, ha nevem nem találod.” Az isteni hang visszhangzik a szonett tercináiban, döntéseieért mindenki maga felel, s az ezekből származó eredménnyel szintén csak az egyénnek lehet és kell elszámolnia: „A világ időnap előtt eltemet, / de sose érij rá engemet okolni, / szűkmarkún s habozva mérd a lelkedet: elcsábítja ezernyi ócska holmi, / és ízekre szednek. Én felmentelek: / nem a te dolgod mindezt megtorolni” (Nevem hiába, 11.). A *Hogy megpihenjekben* a szerző egy pillanatra kilép a

magasztosságból, és hagyja az immanens feszültségek problémáját felszínre törni, azokat amelyek a házasság- / társasélet évei alatt felbukkannak a hétköznapi életben. Ezeket jeleníti meg – továbbgondolva – „A hetedik napon pedig megnyugovék” parancsolatot: „Majd kárpótollak mindenért, / az éjszakánkénti sok nemért, / a mindig borongós kedvemért, / a közúti száznegyvenért, / majd kárpótollak mindezért” (Hogy megpihenjek, 13.). A bibliai parancsolat a sabbát megszentelésének fontosságára int, de a versbe foglalt szerelmi szöveg nem vágyik szünetekre: „De hogy megpihenjek, azt ne kérd, / az egészséges lelkemért, / a ketten kihordott tervekért; / a főnököm, bár nem kemény, / hidd el, hogy ebből mit sem ért” (Hogy megpihenjek, 13.). A szülők tiszteletére vonatkozó parancsolat az *És hosszan élhatsz* című versben nyer új értelmet. Az első szakasz a szülők által hozott áldozatok sokaságával szembeállítja az olvasót: „Tiszteld apádat és anyádat, / és hosszan élhatsz ezen a földön. / Tiszteld, mert van hová visszanézned, / látni: hogy lettél te a börtön” (*És hosszan élhatsz*, 15.). A mindenkori gyerekek börtönként való láttatása merész asszociáció, de a képzettársítása nem azt állítja, hogy a gyerek teher, sokkal valószínűbb, hogy az önfeláldozás által lesz a szerelem gyümölcse az önzés börtönévé.

A kötet soron következő versében ismét a szereplőre kerül előtérbe. A *Sem a máséból, sem a magadéból* vers-

ben megjelenő isteni hang arra int, tiszteld az életet! A szerző a piactér metaforán keresztül mutatja be a világot, ahonnan elvenni sosem szabad. Az ember feladata, hogy gyarapítson, adjon: „tudomásul vedd: csak így lehet. / Ne ölj! A földi élet-piactéren / mindig csak adhatsz, kezéd nem vehet” (*Sem a máséból, sem a magadéból*, 17.). Az élet tiszteletének szentsége a szonett zárlatában bukkan felszínre. Az utolsó tercinában az ellentétező párhuzam isteni figyelmeztetés, az élőlények ok nélküli lemészárlása a lelki béke elvesztésével jár: „Neked ha bárki teremtmény felesleg, / azzá lesz békéd számomra is, éppoly / silány kacat. És többé nem kereslek” (*Sem a máséból, sem a magadéból*, 17.).

A „Ne paráználkodj!” parancsolat előrevetíti a hatása alatt íródott remekművet, *A test szerelmét*. A remekmű jelző nem véletlen. A tercínákat hibátlan jambusok tarkítják, de a forma ismerete akkor válik igazán egyértelművé, amikor a kötöttség nem megy a jelentésbeli tartalmak rovására. A *test szerelme* pedig komplex gondolatokat oszt meg olvasóival a legmélyebb, legintenzívebben átélt érzelmekről. A sorok a nemi aktusok iránti sóvárgással együtt csapongnak, mintegy felmutatva a szerelem logikátlanságát: „test szerelme elcsereült lakat, / mely szádat őriz minden alkonyig, / s értelmed kulcsa benne fennakad” (*A test szerelme*, 19.). Farkas Wellmann Éva tercínái óva intenek attól, hogy az individuum eltéko-

zolja a szerelmet: „*a test szerelme, ha sok, szétfolyik, / mint aprópénzre váltott színarany*” (A test szerelme, 19.). A Parancsolatok a nyelvi játékok édenkertje. A test szerelme figyelmeztet a hűség súlyára is: „*s szerelmed vágyát kilobbantahatod, / elcsurgatod, mint olvadó viaszt, / mit gyertyád fénye végképp elhagyott. / Ha másat kívánsz, úgy herdálsz magad / (ne nézd a tócsát, melybe megfagy ott)*” (A test szerelme, 19.). A tócsára vonatkozó felszólításban bravúrosan egy múlt idejű igét: megfagyott alakít át helyhatározós szerkezeté.

„Ne lopj!” – már az ószövetségi parancsolat is egyértelműsíti a törvénytelen szerzés tiltását, régi közhely, de attól még igaz: földi javainkban nem gyönyörködhetünk a halál után. A *Mástól végképp* is arról győzi meg az olvasót, hogy értelmetlen felhalmozni az vagyont, mert az érték és nagyság relativitása örök: „*Ne gyűjts a földön tárgyat – mind hamis, / ne győzzön fénye, súlya mérete, / a Naprendszerben esetleges az is, / hogy átnyújtják vagy kérdik: kéred-e*” (Mástól végképp, 21.). Az anyagi javak mulandóságát emeli ki a verszárlat is. Egy-egy tárgyat csak az-

előtt értékelünk igazán, hogy az sajátunkká válna, miután hozzánk tartozik, már nyilvánvalóvá válik hiábavalósága: „*Bármid lehet, azt mondd ügyis: ennyi, / s minden mid van elforog közön-kézen; / a vége: ez van, ez maradt, de semmi / idelent úgysem lesz tiéd egészen*” (Mástól végképp, 21.).

A tízparancsolat szépirodalmi átdolgozása komoly szakmai felelősség és kihívás. Nem kevés felkészültség kell ahhoz, hogy egy író vagy költő a kereszténység alapkönyvének valamely szegmensére építve önállót alkosson. Farkas Wellmann Éva verseiben nemcsak a tehetség, de az ihletettség jelzőfénye is ragyog. Mind a legújabb, mind pedig két korábbi verseskötetéből ki-pattannak a tájékozottság, a munka és a mérhetetlen művészi alázat szikrái. Farkas Wellmann Éva tehetségének titka az értő hallgatás, kiforrott művekbe foglalt szavai kíváncsoznak a felszínre, melyek legújabb kötetében utánozhatatlan harmóniában és összhangban léteznek Ferencz Zoltán grafikáival, valamint az Evilági együttes gazdag dallamvilágával.

Kovács Újszászy Péter

Halottunk

Kiss Mihály (1950–2019)

Augusztus 22-én, életének 70. évében elhunyt Kiss Mihály nyugalmazott lelkész. Kövenden született 1950. május 4-én, édesapja Kiss Zoltán kövendi lelkész, édesanyja Fekete Irma volt. Középiskolai tanulmányait Kolozsváron fejezte be, itt érettségizett. Teológiai tanulmányait 1973–1977 között a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte. 1978. július 1-jén szakvizsgázott, majd lelkész-képesítő vizsgát tett 1979. október 25-én. Lelkeszi szolgálatát 1978. január 1-jétől 1986. május 1-jéig a Csokfalvi Unitárius Egyházközségben teljesítette. 1986-ban kitelepedett Magyarországra, lelkészi szolgálatát 1986-tól 2017 augusztusáig, nyugdíjba vonulásáig a Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyház községben folytatta. Temetésére szeptember 6-án került sor Budapesten, a Farkasréti temetőben. A szertartást Kászoni-Kövendi József püspöki helynök, ny. budapesti lelkész vezegte, Szabó Csengele fungens hódmezővásárhelyi lelkész búcsúztatta az egyházközség nevében, a sírnál a részt vevő lelkészek egy-egy bibliai verssel búcsúztak.

Pihenése legyen csendes, emléke áldott!

ABSTRACTS

Dávid Molnár Szigeti: *The West to East Passage of the Disputation of Pécs (Pécsi Disputa). Unitarian Relationships between Transylvania and Baranya in the 17th Century*

This article focuses on Unitarian relationships between Transylvania and Baranya in the 17th century. It presents relevant new data, for example, it comes to light that at the synod of Kolozsvár in 1609, the Unitarian bishop Máté Toroczkai (1553–1616) delegated four ministers to Baranya. Maybe this is related to the passage of exemplars of the Disputation of Pécs from west to east, from Baranya, the western periphery of the Unitarian Church to its eastern periphery (where the Sabbatarians lived). The article interprets a 1632 letter from Valentinus Radecius (cca 1550–1632) to the ministers of Baranya together with other historical documents, and concludes that Baranya had more freedom in the 17th century than Transylvania. The ministers in Baranya were not bound by Transylvanian dogma and the indifference of Transylvanian Unitarians contributed to the freedom experienced there.

Keywords: Baranya (Barovia), Dispute of Pécs, Transylvania, Unitarianism, Valentinus Radecius (cca 1550–1632), Toroczkai, Máté (1553–1616)

Mihály Etlinger – Áron Szatmári: *Unitarian Translations of the Book of Psalms*

Within half a century, there were two Unitarian authors, who prepared rhymed, Hungarian translations of the Book of Psalms. Miklós Fazakas Bogáti (1548–1592/early 17th century) at the end of the 16th century, and János Thordai (1597?–1636) in 1627. There are still unanswered questions regarding these translations: why Bogáti's translation did not spread among Unitarian congregations? Did Thordai know Bogáti's translation at all?

This paper explores the circle of possible answers from various perspectives. It examines Bogáti's biography and the subsequent legacy of his *Psalterium* as well, taking into account the context of church history and the history of

publishing Unitarian songbooks. In addition, the poetics of the two translations are analysed. Based on these, it seems several circumstances made the spreading of the *Psalterium* difficult.

However, Thordai's work should not be viewed solely depending on Bogáti's translation since it is not certain, that Thordai tried to fill a gap with his translation. The Transylvanian Unitarians did not necessarily intend to publish a complete Unitarian translation of the Book of Psalms in their songbooks.

Keywords: Antitrinitarianism, Book of Psalms, Unitarian songbook Bogáti Fazakas, Miklós (1548–1592/early 17th century), Thordai, János (1597?–1636)

Tamás Kálnoki Kis: *The Official Address Book of the Hungarian Unitarian Church from 1849*

Bishop Sándor Aranyosrákosi Székely (1794–1854) edited the catalogue of the Unitarian ministers and teachers on April 13th, 1849. The manuscript has a historical importance documenting the presence of Unitarians from Transylvania and especially the Szeklerland. This document shows the contemporary organizational chart of the church, listing the districts and parishes and naming all the white collars working in the church.

The catalog shows that all parishes had schools, most of the congregations had a minister and a teacher too. Teachers usually worked as cantors.

It is extremely valuable that the bishop created a complete list of the Unitarian clergy from the era of the 1848–1849 revolution.

The paper sketches the possible uses of the catalog and the data included in it.

Keywords: catalogue of Unitarian ministers and teachers, 19th century, church organigram Aranyosrákosi Székely, Sándor (1794–1854)

STUDII

Dávid Szigeti Molnár Disputa antitrinitariană de la Pécs	243
Mihály Etlinger – Áron Szatmári Traduceri de Psalterii unitariene	254
Tamás Kálnoki Kis Șematismul Bisericii Unitariene din 1849.	272

ATELIER

Dezső Orbán Creație ori evoluție	293
---	-----

AMVON – MASA DOMNULUI – LITURGHII

Dávid Gyerő Domnul tău e aici!	301
Alpár Solymosi Chemarea	307
Júlia Koppándi Dacă Domnul vorbește	311
Norbert Zsolt Rác „Până aici Domnul ne-a ajutat.”	317

RECENZII

Péter Kovács Újszászy: Éva FARKAS WELLMANN, *Porunci* (Budapesta: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2018), 27 pp. . . . 322

Obituar

Mihály Kiss 326

Rezumate 327

Indexat de Religious and Theological Abstracts.

Fondat în 1861. Publicat de Biserica Unitariană din Transilvania. Apare trimestrial.

Redactor șef: **dr. Sándor Kovács**

Redactor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Îngrijirea textelor/corectură: **Gabriella Dénes, Rodger Matlage**

Tehnoredactor: **Péter Virág**

Colectivul de redacție: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,**

dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Elek Rezi

Adresa redacției: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania

Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org

Tipărit la Tipografia IDEA, Cluj. ISSN 1222-8370.

STUDIES

- Dávid Szigeti Molnár
The West to East Passage of the Disputation of Pécs (Pécsi Disputa). Unitarian
Relationships between Transylvania and Baranya in the 17th Century. 243
- Mihály Etlinger – Áron Szatmári
Unitarian Translations of the Book of Psalms 254
- Tamás Kálnoki Kis
The Official Address Book of the Hungarian Unitarian Church from 1849 . . 272

WORKSHOP

- Dezső Orbán
Creation and/or Evolution. A Comparison between the Scientific and
Religious Explanation of the Human Being and Existence 293

SERMONS

- Dávid Gyerő
Here is Your God! 301
- Alpár Solymosi
The Addressed. 307
- Júlia Koppándi
If God Calls 311

Norbert Zsolt Rácz „Till now the Lord has helped us”	317
---	-----

BOOK REVIEWS

Péter Kovács Újszászy: Éva FARKAS WELLMANN, <i>Commandments</i> (Budapest: Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2018), 27 pp. . . .	322
--	-----

Obituary

Mihály Kiss	326
-------------------	-----

Abstracts	327
-----------------	-----

Indexed by Religious and Theological Abstracts.

Year of Foundation: 1861. Publisher: The Transylvanian Unitarian Church. Appears quarterly.

Editor in Chief: **dr. Sándor Kovács**

Editor: **dr. Júlia Eszter Andorkó**

Copyreader: **Gabriella Dénes, Rodger Mattlage**

Layout: **Péter Virág**

Editorial Board: **dr. Mihály Balázs, dr. Juliane Brandt, dr. Szabolcs Czire,
dr. Ildikó Horn, dr. Botond Koppándi, Lehel Molnár, dr. Elek Rezi**

Editorial Office: B-dul 21 Decembrie 1989, nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania
Tel: +40 264 593236, +40 364 405557; fax: +40 264 595927; e-mail: keresztenymagveto@unitarius.org
Printed by the IDEA Printing House. ISSN 1222-8370.